

CÂTEVA REPERE SOCIO-ECONOMICE ASOCIATE MINERITULUI SALIFER DE LA TURDA ÎNTRE SECOLELE XVI-XXI

Adrian SZAKÁCS
Școala Uriu (Bistrița-Năsăud)

*În memoria mamei mele
și a legăturilor noastre cu orașul Turda.*

Several Socio-Economic Components Associated with Salt Mining in Turda between the 16th and 21st Centuries

ABSTRACT

The salt mining conducted at Turda between the 16th and 21st centuries is associated with socio-economic, demographic and architectural dynamics. The Salt Chamber managed the exploitation and transport of salt. The headquarters of the institution was located in the area of the medieval core of the city; the Museum of History currently operates in the building. After the abandonment of the salt exploitations at The Salt Baths (*Băile Sărate*), in the second half of the 17th century, new salt mines were opened northwest of The Salt Valley (*Valea Sărată*). Until the end of the 18th century, the salt deposit was mined conically (in the shape of a bell), then it was switched to the system of trapezoidal chambers (connected by wells to horizontal galleries). The mining technology was based on a wooden winch driven by 4/8 horses, the hearth of the mines was deepened manually by experienced miners employed on a 1-year contract and daily labourers from the surroundings. Closed for economic reason in 1932, the salt exploitations was used as a place of refuge during the bombings of September 1944. During the communist period, the mining galleries were used to ripen cheeses; after 2008 the salt mines was transformed into an objective with great touristic and therapeutic potential. In the 16th century, the blocks of salt from Turda were taken by carts to Decea and Sâncrai, then shipped on boats on Mureș River. Important quantities of salt were transported from 17th century to the new warehouses at Oarda de Jos and Mirăslău, or directly to Maros Portus-Alba Iulia. The traffic of salt boats was directed from Alba Iulia to the ports and large warehouses on the Lower Mures (Lipova, Arad and Szeged), the Tisa and Danube rivers. The centuries-old activities of transporting and selling salt on Mureș came to an end after the Arad-Alba Iulia railway line was commissioned (1868). The construction of a spa at Băile Sărate was started at the initiative of dr. Hankó József (supported by the pharmacist Lászlófalvi Velits Lajos and Ferdinand d'Este, Transylvania's governor between 1835-1837), in order to benefit from the therapeutic effects of the salt lakes. The lake complex from *Durgău-Valea Sărată* was appreciated by the townspeople as a place of bathing and recreation before and after 1918.

Cuvinte-cheie: Cămara de sare, exploatarea sării, tăietori de sare, epoca modernă

Key words: Salt Chamber, salt exploitation, salt cutters, modern period

În ultima jumătate de mileniu, în orașul Turda (fig. 1), mineritul salifer s-a evidențiat prin aspecte asociate dinamicii socio-economice¹, demografice² și arhitecturale³.

Exploatarea, izvoarele și sursele de sare reflectate în publicistica sec. XVI-XXI

Vechile amplasamente de exploatare de la Romai Bánya/Sós Bánya (*Băile Sărate*) și Salz Gruben (*Valea Sărată*)⁴ suprapun masivul de sare⁵ la N-E și N-N-E de orașul Turda⁶. Între sec. XVI-XXI, salinile, izvoarele și lacurile sărate de la

¹ Majoritatea orașenilor prestau diverse servicii cămării de sare, ca tăietori, celeriști și cărași, la fel, locuitorii din Egyházfalva (Bisericani), posesiune a capitlului bisericii din Arad trebuiau să cosească, să strângă fânul și să îl care în schimbul unei plăți (CS 1970, p. 24). Alte obligații în muncă (*gratuitus labor*) constau în depozitarea gheții, întreținerea stăvilarelor și a heleșteelor (în realitate servicii plătite de cămăraș cu bani sau sare). Din sec. al XVIII-lea, administrația salinei s-a implicat în construirea unei biserici și a unei școli frecventate de copiii lucrătorilor. În perioada sec. XIX-XX, sarea era folosită la tăbăcirile orașului, la fabricile de produse chimice (Solvay, înființată în 1911) și celuloză (Mera 2007, p. 39).

² În 1601, cartierul Turda Nouă, care era nefortificat, a fost devastat de mercenarii lui Giorgio Basta, locuitorii care se adăposteau în întăritura din jurul bisericii fiind uciși (Kiss 1978, p. 75-76; Wolf 1995, p. 129; Bicsok 2001, p. 16). Mizeria și lipsa măsurilor sanitare au declanșat în 1603 epidemia de ciumă, astfel că foametea a împins oamenii la canibalism (Kövendi 1891, p. 8). În 1606, principele Bocskai István (1557-1606) ajută orașul dăruindu-i 12.000 de bucăți de sare (Wolf 1993, p. 6). Încercând să repopuleze Turda Nouă, principele Bethlen Gábor (1613-1629), acordase două privilegii. Primul, emis la 8 martie 1614 (Mediaș) viza tăietorii de sare și buna funcționare a ocnelor, al doilea, dat la 25 august 1619 (Alba Iulia), cu prilejul așezării celor peste 300 de pedestrași de confesiune reformată în Turda Nouă (care primeau pământ, drepturi și libertăți nobile în schimbul obligațiilor militare), au perturbat relațiile cu Turda Veche (Kövendi 1891, p. 9; Kiss 1978, p. 77-83). Neînțelegerile dintre Turda Veche și Turda Nouă prezentate de cei 20 de martori (unii, foști turdeni) comunității orașului Cluj în 23 și 29 martie 1629 erau soluționate parțial prin înțelegerea din 29 august 1631 (Orbán 1889, p. 143-145; Kiss 1978, p. 76, 78-79). Deși cele două așezări erau delimitate administrativ de un pârâu cu apă sărată, *Sóspatak* (Szabó-Tarnai 1988, p. 37), în general s-a urmărit unificarea teritoriului. În anii 1660, 1665 refugiați din Oradea, Caransebeș și Lugoj s-au stabilit în Turda Nouă (Lakatos 2023, p. 21-22; Niedermaier 1977, p. 327). Din pădurea comună, locuitorii din Turda Veche și Turda Nouă exploatau în 1678 lemn de construcții întrebuințat de cămară în minele de sare (Wolf 1993, p. 9). De o jurisdicție separată beneficia în Turda Nouă „ordinul sării”, noii locuitori așezați după 1679 (Wolf 1993, p. 7). În linii mari, între sec. XV-XX extinderea teritorială a orașului vechi spre Turda Nouă a fost strâns legată de exploatarea de sare (Mera *et al.* 2007/2008, p. 38).

³ La sfârșitul perioadei medievale au fost construite clădiri cu etaj în stil renascentist (edificiul primăriei, reședințele cămărașului sării și ale elitelor nobile maghiare), care au pus bazele unei estetici urbane valoroase (Orbán 1889, p. 169; Niedermaier 1977, p. 327-328).

⁴ Toponimele (în limbile maghiară și germană) cu ghilimele sunt preluate de pe hărțile habsburgice. Masivul de sare este estimat ca având 45 km² și o grosime maximă de 1.200 m, în partea superioară sarea gemă având un conținut de NaCl de 99% (Loghin 2020, p. 60). Din perioada formării acumulărilor saline, probabil pleistocen, au fost descoperite fosile de moluște *Pecten quinquecostatus*, tip aripă de pasăre (Jankó 1893, p. 161).

⁵ Mera *et al.* 2007/2008, p. 39.

⁶ Szakács 2022, p. 187, harta 1.

Turda au fost consemnate din perspective interdisciplinare. Bogata exploatare de la Torrenburg era semnalată europenilor prin intermediul umaniștilor, germanul Georgius Agricola (Bauer) o menționa în *De natura fossilium* (1546)⁷.

În *Chrorographia Transilvaniae*, publicată la Viena pe la 1550, sibianul Georg Reicherstorffer spunea despre Turda că „așa e de îmbelșugată în ocne încât abia mai găsești un loc ca acesta în tot Orientul”⁸. Conform lui Georg Werner (în *Hypomnematation-despre minunatele ape ale Ungariei*)⁹, doar secuilor le era îngăduit a tăia sarea de suprafață (pentru folos casnic), aflată în vecinătatea orașului Turda¹⁰. Călătorul italian Giovan Andrea Gromo cercetase atent exploatările, observând că ocnele erau „foarte adânci, conținând sarea cea mai aleasă”¹¹.

În jurnalul de călătorie al francezului Pierre Lescalopier (1574) lungimea unui puț de mină era estimată la „o jumătate de leghe”¹². Oarecum metaforic, cronicarul otoman Evlia Celebi (1611-1682) afirma în 1661 că toți locuitorii din Turda erau sărari, ocnele erau asemuite cu niște minuni ale lumii, „subterane înfiorătoare și primejdioase” din care cei căzuți în robie și băgați în gropi nu aveau scăpare, iar în apropiere se aflau stânci de sare „îngrămădite ca niște dealuri”¹³.

Din a doua jumătate a sec. al XVIII-lea statul austriac a investit în prospecțiunile mineralogice¹⁴, astfel că, zona Valea Sărată a captat interesul funcționarilor superiori din *Administrația minelor și salinelor*, dar și al geologilor europeni. Rezultatele cercetărilor s-au concretizat în studii de certă valoare științifică și istorică¹⁵. Impresionat de vestita ocnă (*fodinae maxima admiratione et curiosa inquisitione dignae sunt*), în *Mineralogia Magni Principatus Transilvaniae* (1767) profesorul clujean Johannes Fridvaldsky spunea că nu are pereche în „întregul răsărit”¹⁶.

Date importante despre anul deschiderii, dimensiunile ocnelor Obere Grube, St. Iosephi, Maria Theresia, St. Antoni, Colosser, dar și numărul tăietorilor se regăsesc în manuscrisul lui Johann Freihorn von Schilson din 1772, *Historicher Ausweis des in dem Grossfürstenthum Siebenbürgen sowohl als ganzen Königreich Hungaren sich befindenden Salzwesen*. Salinele au fost vizitate de împăratul Iosif al II-lea în după amiaza zilei de 27 iunie 1773, cu

⁷ Agricola 1558, p. 200; Dordea, Wollmann 1977, p. 164, n. 10.

⁸ CS 1968, p. 212.

⁹ Lucrare redactată și tipărită în a doua jumătate a sec. al XVI-lea (CS 1970, p. 14).

¹⁰ CS 1970, p. 634.

¹¹ *Ibidem*, p. 346.

¹² *Ibidem*, p. 441.

¹³ CS 1976, p. 548.

¹⁴ Dordea 1980a, p. 567-572.

¹⁵ *Ibidem*, p. 567-568.

¹⁶ Fridvaldsky 1767, p. 155, 159.

ocazia călătoriei sale în Transilvania¹⁷. De asemenea, în scrisoarea a 15-a (datată la 28 iulie 1774) a studiului de călătorie *Briefe über mineralogische Gegenstände, auf seiner Reise durch das Temeswarer Bannat, Siebenbürgen, Ober- und Nieder-Hungarn*, iluministul transilvănean Ignaz Edler von Born (n. 26. XII. 1742, Alba Iulia-d. 24.VII. 1791, Viena)¹⁸ îl informa pe geologul Jacob Ferber că ocele se aflau pe un deal argilos, dar plin cu sare gemă¹⁹.

Descrieri suplimentare ale exploatărilor și ale istoriei sării geme există în lucrarea lui Johan Ehrenreich Fichtel (*Beytrag zur Mineralgeschichte von Siebenbürgen*, Nürnberg, 1780), în protocolul lui P. W. Llotka von Zmislow și în monografia lui K. G. Windisch (publicată la 1790). În 1794, însoțit de un oficial al salinei, profesorul danezo-norvegian Jens Esmarc (1763-1839) se deplasa de la Cluj la Turda pentru a se convinge de acuratețea relatărilor lui I. v. Born și J. E. Fichtel²⁰. Orașul și istoria exploatărilor sunt prezentate și de M. Lebrecht, în *Versuch einer Erdbeschreibung des Grossfürstentums Siebenbürgen, Hermannstadt* (1804)²¹. Planuri și schițe ale ocnelor au fost realizate (1826) de Paul Maria Partsch (1791-1856), adjunct al cabinetului mineralogic de la Viena²². În studiul publicat, în 1844, medicul turdean Hankó József amintește despre existența unor izvoare și stânci de sare înspre vestul orașului, la Micești (Mikes) și fântâna de sare aflată înspre sud-est, de la care o dată pe săptămână (joia) cei 8000 de locuitori ai orașului aveau voie să se aprovizioneze cu slatină (saramură)²³.

Francezul Auguste de Gérando, în *Transilvania și locuitorii săi* (1845) precizează că, ocele au fost săpate de romani după figura „conului răsturnat”²⁴. Totodată, în studiile statistice publicate de Kövály László, *Erdélyország statisztikája, első kötet, Tilsch János Tulajdona*, (Kolozsvárt, 1847), se afirmă că venele zăcămintului de sare se prelungesc dinspre Muntenia și Moldova²⁵.

Disponerile formațiunilor salifere transilvănene, între care și Turda, au fost publicate de Carl von Zechentmayer în *Verhandlungen und Mitteilungen des Siebenbürgischen Vereins für Naturwissenschaften*, I, Hermannstadt, 1850, sub

¹⁷ Au fost primele obiective vizitate la Turda; la fața locului, cămărașul Hodor József prezenta împăratului o dare de seamă privind producția obținută și activitatea lucrătorilor (Bozac, Pavel 2007, vol. I, p. 66, 677).

¹⁸ Trimis la studii în Viena (1755), apoi la Universitatea din Praga; în 1772 se reîntoarce în capitala Boemiei pentru a prelua funcția de consilier mineralog (Dolghin 1977, p. 25-26).

¹⁹ Pe baza impresiilor rămase în urma călătoriei din vara anului 1770 în Transilvania (Born 1774, p. 137-146).

²⁰ Esmarc 1999, p. 277-279.

²¹ Lebrecht 1804, p. 69-72.

²² Dordea, Wollmann 1977, p. 167.

²³ Hankó 1844, p. 19-20.

²⁴ Gérando 2014-2015, vol. I, p. 155.

²⁵ Kövály 1847, p. 77.

titlul *Ansicht über die Formation der siebenbürgischen Salzlage*²⁶. Pe aceeași linie de idei, tot în *Revista Societății Ardelene pentru Științele Naturii de la Sibiu* (1854), apărea studiul *Die Verbreitung der Salzquellen und des Steinsalzes in Siebenbürgen*, în care Daniel Czekelius (1806-1871) includea Turda în rândul vechilor puțuri romane transilvănene, stabilea caracteristicile principale și secundare ale zăcământului de sare, raportate la localitățile din jur²⁷. Vizitând salina Turda, sighișoreanul de origine săsească Johann Michael Ackner (corespondent al Institutului Geologic de la Viena), în lucrarea publicată în 1855, *Mineralogie Siebenbürgens: mit Geognostischen Andeutungen* (Hermannstadt), încadra construcțiile exploatărilor cu inscripții romane la cele mai vechi din Transilvania²⁸.

În studiul geologic din 1863, Franz Ritter von Hauer (1822-1899) și Guido Stache (1833-1921) menționau ca factori contaminatori ai zăcământului nisipul, iar ca factori „istorici” lemnul bituminos²⁹. Împrejurimile, amplasamentul, lungimea, geologia zăcământului și chiar o clădire medievală au fost semnalate la Durgău-Valea Sărată de geologul ceh František Pošepny, în *Jahrbuch der k.k. geologischen Reichsanstalt*, (Wien, 1867), sub titlul *Studien aus dem Salinengebiet Siebenbürgens*, 1867³⁰. La câțiva ani distanță, în articolul *Studien aus dem Salinargebiet Siebenbürgens* (1871), publicat în același periodic mai sus-menționat, Fr. Pošepny preciza caracteristicile fizico-chimice al sării geme de Turda, veniturile anuale și înălțimea domului de sare de la Torda-Ackna³¹. Date inedite legate de mineritul sării la Turda au fost condensate de istoricul secu Orbán Balázs în câteva capitole ale monografiei orașului, *Torda város és környéke* (Budapest, 1889). Generalități privind debutul exploatării, lungimea zăcământului, adâncimea, tehnica și mijloacele de exploatare, precum și o schiță a salinei au fost parte a studiului dedicat de Weisz Tádé exploatărilor miniere din Transilvania, *Az Erdélyrészi bányászat rövid ismertetése* (Budapest, 1891). Cam în aceeași perioadă, etnograful Jankó János prezintă cititorului salina recentă de la Valea Sărată (*Új-Bánya*), respectiv personalul angajat (informații preluate de la directorul Krémer György în 1891), folosindu-se în excursul său de o bogată terminologie minieră în limba maghiară³².

Informații statistice despre salină se regăsesc în *Magyar Statistikai Évkönyv* (Budapest, 1885-1888 IV. Köt, 1893-1911 Ú.F.) și în edițiile bilingve maghiaro-germane ale *Magyar Bánya-kalauz. Ungarisches Montan Handbuch*

²⁶ Zechentmayer 1850, p. 95.

²⁷ Czekelius 1854, p. 46, 53 (n. cu asterisc).

²⁸ Ackner 1855, p. 162.

²⁹ Hauer, Stache 1863, p. 106-107.

³⁰ Pošepny 1867, p. 494-495.

³¹ Pošepny 1871, p. 155, 183-184.

³² Jankó 1893, p. 153-154.

(Wien, 1888-1910). Cercetarea și cartarea exploatărilor, izvoarelor și depozitelor saline a continuat și pe parcursul sec. al XX-lea, în 1969 și între anii 1980-1989 au fost executate prospecțiuni geofizice, foraje, studii palinologice asupra microflorei sedimentare pentru stabilirea stratigrafiei și biostratigrafiei, a tectonicii și vârstei zăcământului³³. La cumpăna dintre milenii, un grup de istorici români și străini și-au adus contribuția la excelenta serie monografică minieră, *Silber und Salz in Siebenbürgen* (autori Rainer Slotta, Volker Wollmann și Ion Dordea) (Bochum, 1999-2002). Mai recent au apărut lucrarea semnată de Ovidiu Mera, Tudor Ștefănie, Valentin Vișinescu, *Cetatea din muntele de sare* (Turda, 2010) și un articol al autorului prezentului studiu – „Aspecte privind orașul Turda și activitățile legate de exploatarea sării în evul mediu” (*Revista Bistriței*, nr. XXXVI/2022).

Cămara de sare (Instituția de exploatare a sării)

Amintită din 1275³⁴, instituția sării exploata zăcământul, administra Casa Cămării, locuri de fânaț la Keresztes (Cristiș) și Királyrét³⁵. Principala câmară de sare a Transilvaniei și-a păstrat statutul până pe la mijlocul sec. al XVIII-lea³⁶. După preluarea controlului militar de către generalul Giovanni Battista Castaldo, pentru înregistrarea potențialelor surse de venit (minele de aur și ocnele de sare) din Principatul Transilvaniei³⁷, regele Ungariei, Ferdinand I de Habsburg (1526-1564), desemna o comisie de experți care la rândul ei trebuia să lucreze cu comisarii imperiali, episcopul romano-catolic Paulus Bornemisza (venit la Alba Iulia de la Veszprém)³⁸ și consilierul Georg Werner³⁹. În urma întâlnirii dintre Castaldo și comisarii, la Cluj, s-a hotărât ca prima ocnă de sare inspectată să fie Turda⁴⁰. În *Raportul pe lunile martie-aprilie 1552 despre veniturile regești din Transilvania*, în primul capitol, *Despre cămările de sare*, este prezentată amănunțit Camera de Sare din Turda⁴¹. Inspecția a evidențiat activitățile ineficiente ale Cămării. În partea finală a raportului, comisarii propuneau reglementări de reorganizare a salinelor, reducerea personalului (supradimensionat), salarizarea, chestiuni legate de tăierea (prin adoptarea unei măsuri unitare și cu retribuire în bani), transportul și valorificarea sării⁴².

³³ Mera 2007, p. 69-74, 79-85, fig. 18-20, tab. 7.

³⁴ Doboși 1951, p. 131.

³⁵ Wolf 1993, p. 12; Groza 2022, p. 146.

³⁶ Mera 2007, p. 40.

³⁷ Tătar 2014, p. 328.

³⁸ *Ibidem*, p. 331, n. 15.

³⁹ *Ibidem*, p. 328-329.

⁴⁰ CS 1970, p. 17, n. 2.

⁴¹ *Ibidem*, p. 18-24.

⁴² *Ibidem*, p. 69-72, 74-78, 80.

Casa Cămării de sare

Sediul instituției (hun.=*só-kamaraház*)⁴³ a fost ridicat în zona nucleului medieval al orașului (Turda Veche), pe teritoriul vechilor ocne, la nord-vest de actuala biserică reformată (fig. 2)⁴⁴. Clădirea era aleasă în mod obișnuit ca reședință de comitele sării (l.=*Praefectus camerarum salium*⁴⁵; hun.=*kamaraispán*), care „era în fruntea și a celorlalte cămări de sare”, iar în 1552 degradarea Casei Cămării era pusă pe seama foștilor administratori⁴⁶. În sec. al XVII-lea, Casa cămării de sare obținea venituri importante din comercializarea alcoolului, morărit și măcelărit⁴⁷. În 1665 strângea dijelele din Turda Veche și Bisericiani⁴⁸.

b) Cămărașii turdeni și personalul din subordine. Comitele sării Hanvay György (originar din comitatul Gőnör-Ungaria) nu era titular (*Certus Officialis*) în anul 1552 la Turda⁴⁹. Comisarii le reproșau cămărașilor că primeau o retribuție⁵⁰, egală cu a celorlalți comiți ai sării transilvăneni, dar cu sarcini

⁴³ *Ibidem*, p. 18. Mulțumesc arheologului Horațiu Dorin Groza (Muzeul de Istorie Turda) pentru permisiunea studierii și folosirii tezei de doctorat susținută în anul 2022, *Casa Cămării de sare din Turda: Istorie, Arhitectură, Funcționalitate*.

⁴⁴ Reconstruită (după 1581) ca locuință princiară pentru Báthory Zsigmond (1581-1597, 1599-1602) (Wolf 1993, p. 12; Wass 1998, p. 39), edificiul, cu etaj, se încadrează în tiparul arhitectural al celorlalte case ale cămărilor de sare transilvănene, cu târnaț exterior și verande închise (Kulcsár 1991, p. 422; Groza 2022, p. 182). Bunurile mobile și imobile ale construcției sunt cunoscute din listele de inventar întocmitete de Diósi Gáspár și Pávai János în anii 1660 și 1677 (Wass 1998, p. 46-49, 7-9. ábra). Între sec. XVI-XVIII, sub acoperișul Casei cămării de sare au fost găzduiți oaspeți de seamă: străini, misionari, diplomați, istorici și arheologi (Groza 2022, p. 156-157). În prezent, dependințele, poarta de intrare și grădinile istorice identificate pe ridicările topografice ale sec. al XVIII-lea în curtea Casei cămării și în apropierea Văii Racilor (*Rákos Patak*) nu mai există (Groza 2022, p. 179-190, 193, fig. 89-90). Accesul spre clădire se făcea printr-o poartă (boltită) secuiască cu porumbar (Groza 2022, p. 185, fig. 89) demolată în 1883. Frontonul, schițat de istoricul Rómer Flóris (1815-1889) în 1868 era împodobit cu blazonul familiei Báthory (Groza 2022, p. 159). Contrafortul zidului sudic avea fixată inscripția (azi dispărută): REGNAN [TE] ILLUSTRISSIMO PRIN [CIPE] D.D. SIGISM [UNDO] BATHORY VAIVODA TRAN[SILVANIAE] GUBERNATORE MAGCO [MAGNIFICO] D. JOAN [E] GICY OPUSHOC FACTUM CAMERAR. JOA [NE] LRATO [LITTERATO] KOLOSVARI AD MDLXXXVII (Orbán 1889, p. 348). O anexă aflată în apropierea clădirii, construită din lemn pe vremea împărătesei Maria Tereza a fost demolată la începutul secolului a XX-lea (Téglás 1913, p. 99-100). În data de 22 noiembrie 1943, imobilul a fost donat de primărie pentru înființarea unui muzeu local (Pop 1943-1945, p. 431). Intervențiile și renovările suportate de clădire în perioada 1911-2011, ultima cu o restaurare întinsă pe durata a 14 ani (1997-2011), au estompat aspectul original al clădirii (Groza 2022, p. 174). Clădirea este monument istoric (cod -CJ-II-m-A-07794).

⁴⁵ CS 1968, p. 212, n. 184.

⁴⁶ CS 1970, p. 18.

⁴⁷ Wolf 1993, p. 12; Groza 2022, p. 147, n. 498.

⁴⁸ Groza 2022, p. 147, n. 497.

⁴⁹ CS 1970, p. 44.

⁵⁰ La începutul sec. al XVI-lea comitele sării (*Camerarius Supremus*) avea o leafă de 1000 de fl./an, primea un ajutor în hrană pentru cele 3-4 mese zilnice, nutreț pentru caii personali, anual 2

mult mai ușoare⁵¹. Consultându-se cu Castaldo, la finalul inspecției comisarii îl instalau cămăraș pe Vaday János din Cluj, fost cămăraș sub Martinuzzi György (1482-1551)⁵², acesta împreună cu magulatorul depuneau jurământul de credință regelui⁵³.

Pentru a nu fi întreruptă munca la tăierea sării, din banii ridicați de Hanvay György în urma împrumutului făcut de comisari la judele regesc al Sibiului, Ioan Roth (pe garanția generalul Castaldo), 100 fl. au ajuns în posesia cămărașului Vaday János⁵⁴. Pe statul de plată mai erau trecuți păzitorul vadului, contabilul (*Scribam rationistam*)⁵⁵, un împărțitor de plăți (*Dispensatorem*), bucătarul (*cocus*) și grădinarul (*hortulanus*), care erau întreținuți de cămară⁵⁶. Cu timpul, cei mai destoinici cămărași din Turda au fost recompensați⁵⁷. Deoarece unii adunaseră venituri însemnate, în hotărârea Dietei întrunite la Sighișoara în 1660, pentru cămărașii din Turda, Dej, Sic, Cojocna, Ocna Sibiului și Maramureș era stabilită către fisc plata sumei de 200 taleri⁵⁸.

Pe baza datelor colectate din literatură prezentăm în linii mari listele administratorilor, perioada pre-modernă/epoca contemporană (tab. 1-4)⁵⁹:

Tabel 1. Cămărași/Administratori ai ocnelor de sare: perioada Principatului (1541-1691)⁶⁰.

Nr. crt.	Numele	Anul/Perioada
1	Vaday János	?
2	Hanvay György ⁶¹	?-1552
3	Vaday János	1552-1555
3	Ambrosius Litterati de Chaak	1565-1568

fl./cal (pentru cei 100-200 cai ai cămării folosiți de oamenii săi la oaste). Pentru a-și putea îndeplini sarcinile asumate era secondat de un vice-cămăraș plătit cu 200 fl. și 6 cai, care mai primea în plus 200 fl. (uneori chiar mai mult) pentru cheltuielile trebuincioase bucătăriei, beneficia de foloase mărunte într-o anumită socoteală: ovăz, lemne, legume, brânzeturi, slănină, boi, vin și mirodenii (Doboși 1951, p. 152; CS 1970, p. 38-39, n. 195).

⁵¹ În opinia lor ar fi trebuit să se mulțumească cu o sumă globală pentru întreținere și salariu (CS 1970, 69-71).

⁵² Secondat de contabilul Balogh András din Turda, în noua formulă de organizare a salinei primea reguli hotărâte în chip de instrucțiuni.

⁵³ CS 1970, p. 44-45.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 45-46.

⁵⁵ La moartea lui Martinuzzi Gy., survenită în decembrie 1551, *rationalist*-ul s-a refugiat la Oradea (CS 1970, p. 18).

⁵⁶ CS 1970, p. 39.

⁵⁷ Groza 2022, p. 146. În 1569, în timpul principelui Apafi Mihály I (1661-1690), cămărașul Szilágyi Mihály (originar din Dej) a fost înnobilit cu conferire de blazon (Orbán 1889, p. 141; János 2003, p. 70, nr. 196).

⁵⁸ Doboși 1951, p. 152.

⁵⁹ Unii au ocupat și alte funcții în cadrul ocnei sau au activat cămărași la alte saline transilvănene.

⁶⁰ Orbán 1889, p. 141-142; Kövendi 1891, p. 34, nr. 37; Gyulai 1969, p. 265-268; CS 1970, p. 37, 45; Kulcsár 1991, p. 443; Groza 2022, p. 464-465.

⁶¹ Fost cămăraș la Ocna Sibiului (CS 1970, p. 18).

4	Szilágyi Mihály	1569-1571
5	Bartakovich Horváth János	1575
6	Kereszthuri Kristóf	1575-1578
7	Gergely Deák	1579
8	Szent Mihály Falvi Petrus	1579 ?-1582 ?
9	Kolozsvári Litterati Gábor	1583 ?
10	Létai Litterati János	1585
11	Kolozsvári Litterati János	1585-1587,1590-1598, 1607
12	Barthakovich Horváth	1588-1590
13	Kolozsvári Litterati János	1590-1598
14	Thordai Litterati János	1599-1603
15	Bodoni Michael	1603
16	Éradoni Petrus	1604
17	Bodoni Michael	1605-1606
18	Kolozsvári Litterati János	1607
19	Bodoni Michael; Ajtoni Litterati Jakab	1608 (arendă)
20	Kereszthuri Litterati György	1609-1610
21	Kolozsvári János	1610
22	Bibarcfalvi Litterati János	1610-1611
23	Jeszerniczky János	1611-1613
24	Ajtoni Litterati Jakab	1614
25	Gyöngyössi Sthepanus	1617
26	Ajtoni Litterati Jakab	1620
27	Bonczidai János	1627
28	Iklodi Tholdalagi János	1628-1633 (1630-1638 ?)
29	Hajdú György	1634-1636
30	Thury Mihály	1636-1638
31	Újfalvi Gáspár	1638
32	Bella Sthepanus	1639-1640
33	Vághó György ⁶²	1641
34	Bárdi Sthepanus	1642-1647
35	Dézsi Beki Mihály	1647-1649
36	Bölöni Mihály ⁶³	1655 ?
37	Hajdú Márton	1656
38	Szigeti Mihály	1 ian. 1660-31 dec. 1660
39	Hajdú Márton	1 ian. 1661-28 ian. 1665
40	Alvinczi Vass Mihály	1664; 28 ian. 1665-24 nov. 1666
41	Dobolyi Bálint	25 noi. 1666 -24 ian.1671
42	Dobolyi Bálint, Bartekóczi Gáspár	1668

⁶² Atestat cămăraș la Dej în 1627 (Herepei 1891, p. 13).

⁶³ Fost contabil (*raționalist*) al ocnei turdene în 1631 (Kövendi 1891, p. 35, nr. 42).

43	Borberecki Alvinczi Péter ⁶⁴	1670
44	Alvinczi Péter ⁶⁵	25 ian.1671-21 mar. 1671.
45	Székhalmi András	21 mar. 1671-29 mai 1671
46	Jaxi Tamás	1671
47	Csávási Paulus	1671
48	Ecsedi (Ecseti) Petrus	1675
49	Sthepanus Ligetes	1676
50	Havadi András	1686
51	Nagy Sthepanus	1687-1688
52	Havadi András	1688

Tabel 2. Administratori/directori: perioada habsburgică⁶⁶.

Nr. crt.	Numele	Anul/Perioada
1	Johan Christian Mäderer	1710-1735/1736
2	Christoph Pressner	1714, 1726 ?
3	Edelberg	1738
4	Hodor József	1773, 1780
5	Ludovicus Mariaffi	1787
6	Melitone Domsa	1818
7	Geiszler János	1844
8	Anton Ferenczi	1848

Tabel 3. Directori/șefi de birou: perioada monarhiei austro-ungare⁶⁷:

Nr. crt.	Numele	Anul/Perioada
1	Karl Foith (Voith)	1871
	Balázs Emil	?
2	Krémer György	1888,1892
3	Ebergényi Kálmán	1896, 1900, 1905
4	Vajna Miklós	1910

⁶⁴ Wolf 1996, p. 479, n. 1816.

⁶⁵ Atestat cămăraș în anii 1671 și 1672 la ocele maramureșene din Sighet și Rona de Sus (Gyulai 1969, p. 265-268).

⁶⁶ Komjászegi 1844, p. 50; Orbán 1889, p. 380; Gyulai 1969, p. 265-268; Wolf 1993, p. 17; CS 1997, p. 217; Bozac, Pavel 2007, vol. I, p. 677; Groza 2022, p. 465-466.

⁶⁷ Pošepny 1871, p. 172; MBK 1888, p. 94; MBK 1896, p. 120; MBK 1900, p. 125; MBK 1905, p. 159; MBK 1910, p. 179.

Tabel 4. Directori după anul 1918⁶⁸.

Nr. crt.	Numele	Anul/Perioada
1	Árkosi	1922

Situația exploatărilor de sare (a doua jumătate a sec. al XVI-lea-prima jumătate a sec. al XX-lea)

După 1541 singurele livrări de sare erau gratuitățile făcute nobililor și sașilor, slujbașii sării primeau la schimb ceva ovăz, carne de pui și caș⁶⁹. Cămărașul Hanvay György preluase funcția împreună cu sarcina gestionării a 14.000 bolovani de sare⁷⁰. Sibianul Georg Reicherstorffer arăta pe la 1550 că întreaga Transilvanie și orașul Buda era îndestulată cu sare de la Turda⁷¹. Pe vremea controlului din 1552 două ocne se aflau la o depărtare de oraș de 3-4 „iugăre”. Ocna cea mare avea adâncimea de 75 de coți (brațe)⁷² și lățimea de 31,5 de coți⁷³, iar cea mică 25,5 brațe adâncime și lățimea de 15 brațe (extrasă din pământ de la o adâncime de 15 brațe, sarea era „bună și tare”)⁷⁴. Conform lui Pierre Lescalopier, apa era scoasă cu un burduf din piele de bou prins la capete cu un odgon. Existau patru tipuri de sare de calitate, în jurul anului 1574 arenda ocnelor aducea un venit de 14.000 de „scuzi”⁷⁵. Istoricul Rudolf Wolf a demonstrat că venitul net era rezultat în urma valorificării sării de apă și de uscat. O chitanță din 20 iunie 1575 adevărește despre veniturile mari ale salinelor din Turda, pe atunci cămărașul Kereszturi Kristóf administra 5.200 de taleri principelui Báthory István (1571-1575)⁷⁶. Veniturile realizate în punctul de desfacere a sării Portus-Alba Iulia împreună cu cel al ocnelor de la Turda, Ocna Sibiului și Cojocna pe anul 1602 erau estimate la 16.000 de fl.⁷⁷

Arendarea cămărilor a dus la pierderea controlului princiar asupra comerțului cu sare, în 1608 operațiunile din Portus-Alba Iulia, de la ocnele Turda și *tricesima* (a 30-a parte din prețul de cumpărare al unui produs) de la Lipova au fost concesionate (pentru o perioadă de trei ani) pentru 20.000 de fl.⁷⁸

⁶⁸ Mera *et al.* 2010, p. 46.

⁶⁹ CS 1970, p. 35-36.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 37.

⁷¹ CS 1968, p. 213.

⁷² CS 1970, p. 19, n. 18.

⁷³ Folosit ca unitate măsură pentru lungime, din sec. al XVI-lea și până la 1 ianuarie 1876, stânjenul vienez (ger.=*klafter*; hun.=*öl*)=1,89635-1,89648 m (Stoicescu 1971, p. 45-46; Bogdán 1978, p. 87).

⁷⁴ CS 1970, p. 19.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 441.

⁷⁶ Conform relatărilor cronicarului Szamoszközy veniturile ocnelor puteau depăși 30.000 de florini (Orbán 1889, p. 377), în anul 1602 episcopul Naprágy Demetrius era convins că pot atinge valoarea de 100.000 taleri (Wolf 1995, p. 110).

⁷⁷ Wolf 1995, p. 110.

⁷⁸ Wolf 1995, p. 114.

Din 1619 Bethlen Gábor a redat fiscului ocnele orașului Turda (care au rămas astfel pe tot parcursul sec. al XVII-lea)⁷⁹ și a reorganizat camera de sare⁸⁰. La rândul său, fratele principelui, Bethlen István, dona din 1630 parohului din Turda Veche, Keceli András, 500 de blocuri de sare anual, ajutor confirmat în 1632 și de Ráckóczi György I (1630-1648)⁸¹. În 1645, datorită stării în care se aflau vechile puțuri de sare, Bárdi Sthepanus, cămărașul de Turda, cerea judelei orașului Bistrița 1000 de stâlpi din lemn cu anumite dimensiuni, gata ascuțiți, necesari deschiderii unei noi ocne⁸². Între deceniile șase și nouă ale secolului al XVII-lea, contextul politic extern și acțiunile militare desfășurate pe teritoriul Transilvaniei au afectat și orașul Turda. În urma expediției dezastruoase din 1657 a principelui György Ráckóczi II în Polonia orașul a fost pustiit, iar ocnele incendiate de armatele turco-tătărești (5 septembrie 1658), ca represalii, și așa ar fi rămas cel puțin un deceniu (?)⁸³. Cu o zi înainte de a fi distrus de armatele otomane și transformat în ruine (1661)⁸⁴, Evlia Celebi descria Turda ca „un oraș mare, ale cărui grădini și vii și clădiri publice erau atât de frumoase încât semăna cu grădina Irem”⁸⁵, adică paradisul pământesc⁸⁶. În fapt, activitatea la ocne nu a fost oprită în totalitate, în 1662 sute de blocuri de sare ajungeau ca gratuități la predicatorii protestanți și profesorii școlilor din Turda⁸⁷. Ca o particularitate, bolovanul de sare exploatat în 1665 la Turda avea greutatea de 32 livre (=15, 68 kg)⁸⁸, în 1690 existase o propunere de stabilire a unui etalon unic pentru toate salinile⁸⁹.

În ceea ce privește veniturile ocnelor din anii 1660, 1662, 1664 și 1665, credem că ar fi mai bine cunoscute dacă s-ar redescoperi arhivele cămărașilor Szigeti Mihály, Alvinczi Vass Mihály și Hajdú Márton⁹⁰. Semnificativă este situația anilor 1664 și 1670, pe atunci o parte a veniturilor provenite de la ocnele transilvănene și de la porturile de desfacere a sării de la Turda (mai cu seamă

⁷⁹ Wolf 1993, p. 12.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 7.

⁸¹ Orbán 1889, p. 145-146.

⁸² Mureșan 1966, p. 397, n. 41.

⁸³ Kövendi 1891, p. 9; Kulcsár 1991, p. 422.

⁸⁴ Kövendi 1891, p. 10; Bicsok 2001, p. 17.

⁸⁵ Cselebi 1904, p. 78; CS 1976, p. 548, n. 87.

⁸⁶ Dinspre piața centrală (actual Republicii), zonă în care se aflau casele nobililor Vitéz Ferencz și Vitéz Gábor, în 1674 o rețea de străzi făcea legătura cu salina orașului (Groza 2022, p. 96-97).

⁸⁷ Kulcsár 1991, p. 420.

⁸⁸ Wolf 1995, p. 121.

⁸⁹ În luna mai 1690, Bethlen Miklós reprezentantul principatului în tratativele cu austriei încheiase un acord (nerespectat) care stabilea pentru blocurile de sare tăiate o greutate de 85 livre transilvănene (Wolf 1995, p. 121-122).

⁹⁰ Un registru întocmit la Alba Iulia (la data de 2 octombrie 1696) în Arhiva Exactoratului Principatului Transilvaniei, conține liste ale unor documente dispărute sau nedepistate deocamdată, din perioadele când aceștia erau cămărași la Turda (Gyulai 1969, p. 265-268).

Oarda și Maros Portus) au fost alocate plății tributului⁹¹. La 27 septembrie 1668 Apafi Mihály I (1661-1690) stabilea un ajutor de 200 de blocuri de sare (anual) învățătorului școlii din Turda Nouă, valorificabile fără opreliști (inclusiv în Portus-Alba Iulia)⁹².

Din 1671 comerțul cu sare al cămărilor transilvănene (Turda, Ocna Dejului, Sic și Ocna Sibiului), împreună cu cel al portului Alba Iulia a fost arendat lui Hedri Benedek, grecului Páter Papaiani János⁹³ și lui Szegedi György. În textul din 30 aprilie 1683, ultimii doi antreprenori arendau exploatarea de la Ocna Sibiului, Turda, Cojocna, Sic și Ocna Dejului, vama de la Oarda, porturile cu operațiunile sării din Alba Iulia și Deva pentru 38.000 de taleri imperiali⁹⁴. Între 1671-1690 arendatorii plăteau 20.000 de taleri în contul tributului și 15.000 de taleri (din 1675-18.000 taleri) principelui în funcție⁹⁵. Sumele provenite din arendarea ocnelor lui Páter János au contribuit semnificativ la reconstrucția orașului Turda, probabil și la refacerea unor instalații miniere (se dorea extracția unor cantități și mai mari de sare)⁹⁶. Pe de altă parte, degradarea și abandonarea puțurilor de la Băile Sărute este imputabilă lipsei investițiilor după 1671, dar puteau fi cauzate și de distrugerile soldaților generalului Scherfenberg în 1686⁹⁷. Acțiuni de represalii au avut loc și la Valea Sărată, Ocna de Jos (*Alsó Akna*) suferea vandalizări și mari distrugereri încât accesul (lucrătorilor) în interior era aproape imposibil⁹⁸. Minele erau deja afectate de acțiunile tătarilor din 1683. Prăbușirea minei medievale de la Durgău (*Dörgő-Akna*), cauzată în principal de incendierile din 1688⁹⁹, a grăbit

⁹¹ Orbán 1889, p. 141; Wolf 1995, p. 112.

⁹² Orbán 1889, p. 146.

⁹³ Exponent de seamă al capitalului financiar străin din Transilvania (1680-1705), Páter János era judele *companiei* grecești din Sibiu și curatorul mitropoliei ortodoxe de la Alba Iulia. Implicat din 1660 în comerțul cu sare prin operațiunile din portul Alba Iulia, Páter János obținea indigenatul, fiind înnoțat la 10 septembrie 1672 (Binder 1989, p. 505). Se mai ocupa cu negoțul mărfurilor levantine; în data de 9 mai 1682, la reîntoarcerea din orașul Făgăraș, grefierul turdean Szaniszló Zsigmond (Kövendi 1891, p. 119-120; Orbán 1889, p. 285) era găzduit la reședința magnatului din Alba Iulia, ocazie cu care achiziționa postav pentru două mantii în valoare de 80 de fl. (Torma 1889, p. 231, 252; Wolf 1996, p. 479, n. 1819). Afaceristul s-a opus însă înființării unei societăți comerciale (o Companie Orientală) a nobilimii maghiare, consecințele nu s-au lăsat mult așteptate. Sub pretextul unei nereguli în exploatarea ocnelor a fost arestat de mai multe ori și încarcerat, dar în final eliberat la presiunile nobililor Teleky Mihály, Bethlen Gábor, Bánffy György și Apor István (Binder 1989, p. 505).

⁹⁴ Binder 1989, p. 506; Kulcsár 1991, p. 444.

⁹⁵ Kulcsár 1991, p. 419; Wolf 1995, p. 114. În 1683, 2 taleri = 200-225 denari.

⁹⁶ Kulcsár 1991, p. 438.

⁹⁷ Wolf 1996, p. 473-474.

⁹⁸ Wolf 1996, p. 484.

⁹⁹ Din timpul deplasării armatelor turcești prin Turda către asediul Vienei, în urma surpării puțurilor medievale s-a format lacul Durgău (Pap 1909, p. 40).

deschiderea unor noi exploatări de sare pe versantul nord-vestic al Văii Sărate¹⁰⁰. Teritoriul salinei se învecina la vest și nord-vest cu cartierul Turda Nouă, la sud cu lacurile de la Durgău, Valea Sărată și vechiul său afluent care se varsă în Arieș¹⁰¹.

Dificultățile de funcționare ale ocnelor de la Valea Sărată (*Alsó Akna*, *Felső Akna* și *Háromtorkú Akna*), necesarul de cai, cheltuielile de transport și distribuție ale sării, au fost consemnate în memoriul din 1689¹⁰². Depozitele de sare ale exploatărilor au salvat orașul în 1703 de amenințarea generalului Tiege¹⁰³.

Anexată de austrieci în 1691¹⁰⁴, Transilvania trebuia reorganizată din punct de vedere al administrației salinare¹⁰⁵, îmbunătățită activitatea ocnelor Turda (considerate cele mai importante¹⁰⁶), Ocna Sibiului, Dej, Sic și Cojocna. Prin dispoziția emisă de Guvernium, în martie 1695 se cerea pentru ocnele Turda, Cojocna, Sic și Dej adoptarea obiceiului tăierii sării în *sare zilnică* și *sare de sâmbătă*, preluate de la tăietori cu 25 respectiv 10 denari, iar plata pentru tăierea obișnuită a sării să fie 1 denar/bolovan¹⁰⁷. Comisiile de evaluatori trimise în Transilvania și Maramureș¹⁰⁸ au prezentat Camerei imperiale idei concrete de rentabilizare a vechilor și noilor exploatări¹⁰⁹, rezultatele s-au văzut după vreo

¹⁰⁰ Mera 2007, p. 43.

¹⁰¹ Czekelius 1854, p. 54.

¹⁰² Wolf 1996, p. 471-473, 484-485, 488.

¹⁰³ Bicsok 2001, p. 19.

¹⁰⁴ După emiterea Diplomei Leopoldine (în 4 decembrie 1691), adoptarea și ratificarea celor 18 condiții de către Dietă (Lupaș 1940, vol. I, p. 439-446).

¹⁰⁵ Conduse de nobilimea maghiară în perioada medievală fostele cămări de sare (*Camera Salium*) au fost reactivate în oficii ale sării sub administrarea directă a Curții vieneze (Dordea 1980a, p. 567). Din 1761, în fruntea *Administrației oficiului sării* din Transilvania se afla un director al sării (*Director rei salinariae*) cu sediul la Turda, care avea în subordine un perceptor al sării (*salis perceptor*) și un controlor (*dominus controlor*); ambii se ocupau cu colectarea veniturilor și cheltuielile ocnelor (Neamțu 1973, p. 49-50). Din 1785, *Direcția minieră și a salinelor* (cu sediul la Zlatna) ajungea în subordinea *Tezaurariatului minier și monetar*, din 1796 instituția era din nou independentă față de tezaurariat (Dordea 1980b, p. 442, n. 3; Wolmann 1999, p. 42, 47-48).

¹⁰⁶ Neamțu 1973, p. 44.

¹⁰⁷ Magyari 1967, p. 33-34; Neamțu 1973, p. 44.

¹⁰⁸ Dordea, Wollmann 1977, p. 174; Dordea, Wollmann 1978, p. 137-139.

¹⁰⁹ Dintre cele mai importante, remise la 15 ianuarie 1700 comisarilor Ludwig Albrecht von Tavonath și Johann Georg Eckler de Camera aulică vieneză ca urmare a activității prestate de aceștia timp de câteva luni în Transilvania și drept răspuns al raportului trimis (datate în 2 iulie 1699, vezi Schmidt 1835, p. 610) se calificau următoarele: amendarea privilegiilor sării nobiliare (*Sales Nobilium*), combaterea contrabandei cu sare (*Salzenfremdung*) prin controale pe traseele de transport, îngrădirea posibilităților de negoț ale blocurilor de sare gemă, alegerea unui etalon de tăiere al sării transilvănene bazat pe greutate (Dordea, Wolmann 1978, p. 137-138).

trei decenii¹¹⁰. În ceea ce privește ocele din Turda, conform relatării unui călugăr franciscan din Glatz (Austria) în 1738 la salina de suprafață se aflau mii de *centneri* de bolovani de sare tăiată și grămezi înalte de sare sfărâmată¹¹¹. Cercetărilor întreprinse la Turda mineralogul Johannes Fridvaldsky (1730-1786) relatează despre repararea acoperișului unui puț vechi în 1756 și astuparea altor două puțuri (la 19 iunie 1762), dezvăluie amănunte privind planul și dimensiunile ocnelor, dar și particularitățile procesului de exploatare și acces în mină¹¹² (tab. 5):

Tabel. 5. Dimensiunile ocnelor la salina Turda în 1767 (după Fridvaldsky 1767)¹¹³.

Salina Turda		Diametrul bazei	Înălțimea puțului
Ocna de Sus		45 stânjeni și 2 picioare	55 stânjeni și 2 picioare
Ocna de Jos		36 stânjeni și 6 picioare	53 stânjeni
Ocna Cojocneana		40 stânjeni	59 stânjeni
Sf. Terezia		26 stânjeni	35 stânjeni
Sf. Antoniu		-	-

Din a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, la Turda, s-a trecut în noile sectoare la exploatarea sării în camere trapezoidale, prin metoda abatajului descendent¹¹⁴, sistem aplicat la salinele Transilvaniei și cele din Maramureș¹¹⁵. Cele două tehnici au coabitat, vechile ocne de tip clopot erau modernizate prin deschideri laterale¹¹⁶. Pentru sondarea terenurilor se folosea sfredelul minier (*Bergbohrer*). Deoarece cunoștințele geologice erau destul de limitate (inclusiv la nivelul administrației), într-un raport înaintat Direcției Monetare și Miniere din Sibiu în anul 1771, însărcinatul cu inspectarea ocnelor de sare transilvănene, Franz Anton Legat (asesor al *Oficiului Minier Superior*) recomanda trimiterea

¹¹⁰ Pe baza mediei încasărilor din anii 1725-1727, s-a calculat că sumele anuale provenite din sare în principatul Transilvaniei însumau circa 70.108 fl. 46 cr., ocupând a doua poziție în rândul contribuitorilor fiscali (Surdu 1960, p. 104).

¹¹¹ CS 1997, p. 217.

¹¹² Aflat în compania lui Haner, geometrul (*Markscheiner*) minelor din Turda, coborâse cu mașina de extracție (*Gabel*) la baza vetrei pentru observații, la fel cum o făceau și ceilalți lucrători ai salinei, în sacul folosit la scoaterea drobilor de sare (CS 1976, p. 547-548).

¹¹³ Fridvaldsky 1767, p. 155, 159.

¹¹⁴ Mera 2007, p. 46-49.

¹¹⁵ Noile tehnici miniere ofereau o mai mare siguranță și securitate în muncă precum și un randament de extracție superior (Dordea, Wollmann 1977, p. 185-186). Adâncită de tăietori cu securi-ciocan (în greutate de 3-3,5 kg), în talpă se trasau făgașe (cu adâncimea de 10-12 țoli - *zolli*), lungimea de 2 stânjeni și lățimea de 18 țoli (Mera *et al.* 2010, p. 26-27)], în care erau bătute pene (din lemn sau metal) pentru desprinderea blocurilor de sare (Pošepny 1867, p. 509-512).

¹¹⁶ Vajda, Mirel 1966, p. 273.

judelui turdean Anton Zelenay la Zlatna pentru familiarizarea cu instrumentele topografice¹¹⁷. Simultan cu rezolvarea problemelor legate de sistemul de aerisire și de infiltrațiile cu apă în abatajul de extracție¹¹⁸, în 1772 J. F. von Schilson estima că s-ar fi putut ajunge la exploatarea a circa 600.000 de măji sare/an (cu condiția suplimentării numărului tăietorilor cu 80 de persoane)¹¹⁹. Pe baza cercetărilor arhivistice și a datelor preluate de la fața locului, situația ocnelor a fost sintetizată de J. F. von Schilson într-un tabel (tab. 6):

Tabel. 6. Exploatările conice (de tip clopot) în 1772 la salina Turda (după Schilson 1999)¹²⁰.

Denumirea ocnei	Vechimea exploatării		Lungimea totală	Adâncimea peretelui interior	Lățimea	Circumferința la baza ocnei	Nr. tăietorilor de sare	Nr. blocurile de sare extrase în 24 ore
	Deschiderea exploatării	Încetarea exploatării						
Ocna Superioară	sf. sec. XVII	-	62 ½ stânjeni	47 stânjeni	28	128	113	800
Maria Terezia	1742	-	37	25	21	74	85	1000
Sf. Anton	1762	-	26	16	13	48	48	500
Sf. Iosif	1770	-	19	10 ¼	5	26	16	500
Așanumita ocnă „Cojocna”	sf. sec. XVII	-	62 ½	40 ½	30	115 ½	105	800
Așanumita ocnă de „Sus”	-	1762	-	-	-	-	-	-

¹¹⁷ Dordea, Wollmann 1977, p. 178-179, n. 76.

¹¹⁸ În anul 1770, în prezența slujbașilor sării de la Turda, Enyedi Samuel efectua cu succes o probă demonstrativă de scoatere a apei din subteran cu ajutorul invenției proprii, o mașinărie de tip elevator (*Hebmaschine*) (Neamțu 1971, p. 88-89). La data de 5 mai 1770, mecanicul clujean aducea la cunoștința forurilor miniere de la Sibiu despre potențialele avantaje pe care instalația de drenaj le putea aduce ambelor părți (Neamțu 1971, p. 88-89; Neamțu 1973, p. 46-48; Neamțu 1978, p. 100).

¹¹⁹ Dordea 1980a, p. 571.

¹²⁰ Mai era de părere că blocul de sare formală (*Formalsalz*) trebuia să cântărească 80-85 pfunzi (Schilson 1999, p. 227-228).

Așa-numita Ocnă „Mică”	-	1762	-	-	-	-	-	-
------------------------	---	------	---	---	---	---	---	---

Nerezolvată a rămas problema evaziunii fiscale, Iosif al II-lea constatând, în timpul călătoriei în Transilvania (1773), că mărirea producției de sare se izbea de practicarea contrabandei și de lipsa măsurilor de a o eradica¹²¹. Anual se tăiau 450.000 de bucăți de sare¹²². Într-un act din 16 septembrie 1773 Ungaria cerea 920.000 de măști de sare (din care 184.180 trebuiau furnizate de ocele din Turda)¹²³. În 1777 doar dintr-o singură mină au fost extrase 145.000 de blocuri de sare¹²⁴.

În lucrarea din 1780, Johan Ehrenreich Fichtel a anexat un plan de suprafață al celor cinci puțuri exploatabile, Die Obere Grube¹²⁵, St. Iosephi¹²⁶, Maria Theresia, St. Antoni și Koloscher Grube (fig. 3)¹²⁷, fiecare cu dimensiunile completate într-un tabel (tab. 7).

Tabel 7. Situația ocnelor la salina Turda în anul 1780 (după Fichtel 1780)¹²⁸.

Turda (denumirea ocnei)	Adâncimea puțului (stânjeni)	Adâncimea totală (stânjeni)	Circumferința la baza ocnei (stânjeni)
Ocna superioară	12	66	120
St. Iosephi	15	25 ½	35
Maria Theresia	10	40	88
St. Antoni	14	33	68
Așa numita ocnă Cojocna.	8	64	123

Perfecționarea noilor forme de extracție și transport, eforturile întreprinse de autoritățile comitasense și locale au impulsivat rentabilizarea salinelor de la Turda, Ocna Dejului, Cojocna, Ocna Sibiului și Praid. Era exploatată mai cu

¹²¹ Bozac, Pavel 2007, vol. I, p. 104.

¹²² *Ibidem*, p. 66.

¹²³ Neamțu 1978, p. 101.

¹²⁴ Dordea, Wollmann 1977, p. 199.

¹²⁵ Exploatare părăsită din 1770, prăbușirea puțului a început după anul 1867 (Maxim 1937, p. 263). Inundarea ulterioară a minei a dus la apariția lacului Carolina, colmatat între anii anul 1990-1995 în urma unor alunecări de teren.

¹²⁶ Mina József avea urme de extracție încă din perioada romană, dar și-a început activitatea de exploatare modernă din 1771.

¹²⁷ Fichtel 1780, p. 138, tab. II.

¹²⁸ Dordea, Wollmann 1977, p. 188; Fichtel 1780, p. 91.

seamă forța de muncă a țăranilor iobagi și a salariaților¹²⁹. Dacă s-ar fi eficientizat munca producția anuală la Turda ar fi trebuit să atingă pragul de 400.000 de blocuri de sare (ținând cont că un tăietor eficient scotea între 30-40 blocuri/zi)¹³⁰. Situația s-a inversat spre sfârșitul sec. al XVIII-lea. Din considerente legate de eficiența transportului și a rezervelor de sare disponibile, Ocna Mureș devenise mina favorită a guvernanților habsburgi. Pe la 1800 producția a fost estimată la 240.000 de măji de sare¹³¹, în anul 1804 cantitățile de sare exploatare la Turda reprezentau cam un sfert din producția realizată de toate salinile Transilvaniei¹³². Treptat, activitatea de extracție a devenit rentabilă, producția urmând o curbă ascendentă. Conform părerii medicului Hankó József (1844), din mina Iosif se extrăgeau 20-25.000 măji sare/an¹³³.

În 1847 statisticianul Kövály László susținea că vechea salină a Transilvaniei „și astăzi își mai varsă cu sârguință comoara”¹³⁴. Deschiderea spațiului de lucru, havările, perforările și separarea băncii de sare erau retribuite în metri liniari, iar tăierea tălpilor și lărgirea ocnei cu plata în „metri pătrați”¹³⁵. Existau probleme locale de transport ale sării (de la gurile puțurilor din Valea Sărată spre depozitele din Turda Nouă)¹³⁶, astfel că, în anii 1851 și 1867 au fost extrase din salina Turda 15.000 q., respectiv 19.200 q. de sare¹³⁷. Date generale despre producția sării între 1841-1863 au fost adunate într-un tabel de Antal Mosel în expunerea comentată a articolului din 1865, *Földismej és államrajzi adatok az erdélyi cs. Kir. sóbányászatról. 5 átnézetben* (tab. 8):

Tabel 8. Producția salinei Turda între anii 1841-1863 (după Mosel 1865)¹³⁸:

Turda	1841-1859	1851-1860		1861-1863	
	Sare gemă (măzsi)	Sare gemă (măzsi)		Sare gemă (măzsi)	Sare pentru animale (măzsi)
-	19.059	92.064	-	58.358	-

¹²⁹ Dordea 1980b, p. 441-442.

¹³⁰ În 1790, spațiile de depozitare erau insuficiente: aproape toate ocnele aveau hambare de depozitare (de circa 20.000 *centneri* de sare) care trebuiau mărite; doar cheltuielile cu dulgheria s-au ridicat la 1065 fl. 30,5 cr. (Slotta *et al.* 1999, bd. 3, p. 1623, 1628).

¹³¹ Kövály 1847, p. 74. Prețul de vânzare era stabilit la 0,5 fl./maja de sare, dar în deceniile care au urmat din cauza războaielor, a contrabandiștilor locali și străini, prețul a crescut la 3,5 fl./maja de sare (Paget 1850, p. 170-172).

¹³² În același an, Transilvania furniza Ungariei 1.000.000 măji de sare (Paget 1850, p. 170).

¹³³ Hankó 1844, p. 16-17.

¹³⁴ Kövály 1847, p. 74.

¹³⁵ Vajda 1969, p. 80.

¹³⁶ Mera *et al.* 2010, p. 44.

¹³⁷ Vajda, Mirel 1966, p. 272.

¹³⁸ Mosel 1865, p. 188, tab. II.

Darea în folosință a galeriei de coastă Franz Joseph (fig. 4)¹³⁹ (săpată între anii 1856-1870 cu o ușoară înclinație)¹⁴⁰, a dus la creșterea puterii de exploatare (cuprinsă între 23.000-100.000 tone sare/anual). Activitatea de extracție era restrânsă la trei ocne, odată cu închiderea minei Sf. Anton (ger.=*Antoni*; hun.=*Antal*) (în 1862)¹⁴¹, salina funcționa doar cu mina Terezia¹⁴² și camerele laterale ale acesteia, Rudolf și Ghizela. În studiul său din 1871 František Pošepny estima că producția exploatărilor transilvănene de sare constituia a opta parte din întreaga producție a monarhiei austro-ungare, salina din Turda contribuind cu șase procente¹⁴³. Cu toate acestea, productivitatea era considerată scăzută, în 1875 ministrul de finanțe propunea închiderea salinei¹⁴⁴. Ineficiența economică era tributară tehnologiei învechite a crivacului¹⁴⁵ (fig. 5) și numărului mic de lucrători¹⁴⁶. Date despre salină (personalul angajat, suprafețele, activitățile economice, producția) pot fi consultate în *Anuarul Maghiar de Statistică* (Magyar Statistikai Évkönyv, Budapest, 1885-1888, IV. Köt, 1893-1911 Ú.F.). O schiță a salinei de la sfârșitul sec. al XIX-lea a fost realizată de inginerul minier Magyary Mihály în lucrarea publicată în 1904 (fig. 6)¹⁴⁷. În 1904 s-a trecut la acționarea electrică a crivacului, dar havarea se făcea tot cu ciocane, în 8 ore de lucru un tăietor realiza o producție de circa 1 tonă de sare, sub formă de bulgări în greutate de 48-52 kg fiecare¹⁴⁸.

Conspectând edițiile *Ghidului Mineritului din Ungaria* (Magyar Bányakalauz. Ungarisches Montan Handbuch, Wien, 1888-1910) s-au putut realiza două tabele cu suprafețele exploatare¹⁴⁹, cantitățile de sare și veniturile contabilizate etapizat (tab. 9-10):

¹³⁹ Lungimea liniei ferate era de 920 metri în subteran, iar la suprafață, până la locul de descărcare a sării din Turda Nouă, ajungea la 230 metri (Weisz 1891, p. 170).

¹⁴⁰ Din 1862, vagoaneții cu sare trași de cai ajungeau prin galerie până la depozitele din cartierul Turda Nouă.

¹⁴¹ Potrivit opiniei lui Fr. Pošepny, adâncimea era de 71 m (Pošepny 1871, p. 179). Mina a fost închisă când a atins adâncimea de 108 m, dar și din considerente tehnologice, datorită concentrației mari de argilă din compoziția sării (Magyary 1904, p. 776).

¹⁴² Mina Terezia a funcționat până în 1880; la data descrierii, înălțimea de la gura puțurilor până la bază era de 112 m, iar lățimea de 75 m.

¹⁴³ Pošepny 1871, p. 182.

¹⁴⁴ Mera *et al.* 2010, p. 46.

¹⁴⁵ Ultimul, instalat în 1881 într-o cameră special construită, asigura prin puțul de extracție al minei Rudolf transportul sării pe verticală până la nivelul galeriei de transport (Mera *et al.* 2010, p. 29, 49).

¹⁴⁶ Pereții erau havați manual la distanțe cuprinse între 3-6 m, blocurile de sare în greutate de 48-52 kg erau desprinse cu icuri și răngi din metal la adâncimea de 194 m (Weisz 1891, p. 170).

¹⁴⁷ Magyary 1904.

¹⁴⁸ Mera 2007, p. 39.

¹⁴⁹ Există și suspiciuni asupra veridicității datelor transmise, pentru suprafețele exploatare în anii 1900, 1905, 1910 este oferită aceeași cifră.

Tabel 9. Situația salinei Turda între anii 1888-1896:

S a l i n a T u r d a	1888 ¹⁵⁰			1891 ¹⁵¹			1892 ¹⁵²			1896 ¹⁵³			
	Su p r a f a ț a	Pro d u c ț i a	Ven i t u r i l e	Su p r a f a ț a	Pro d u c ț i a	Ven i t u r i l e	Su p r a f a ț a	Pro d u c ț i a		Ven i t u r i l e	Su p r a f a ț a	Pro d u c ț i a	Ve n i t u r i l e
		Sare g e m ă			Sar e g e m ă			Sa r e g e m ă	Sare i n d u s t r i a l ă			Sare g e m ă	
	8. 10 0 m ²	21.95 5 q	23.3 75 frt.	3. 19 1 m ²	23.0 00 q		10.7 10 m ²	20 .5 07 q	20 q	17.87 4 frt.	8.85 0 m ²	16.05 9 q	13. 575 frt.

Tabel 10. Situația salinei Turda între anii 1900-1910:

S a l i n a T u r d a	1900 ¹⁵⁴			1905 ¹⁵⁵			1910 ¹⁵⁶				
	Supra fa ț a	Pro d u c ț i a	Ven i t u r i l e	Supra fa ț a	Pro d u c ț i a		Ven i t u r i l e	Sup r a f a ț a	Pro d u c ț i a		Ven i t u r i l e
		Sare g e m ă			Sare c u r ă t ă	Sare m ă r u n t ă			Sar e c u r ă t ă	Sare m ă r u n t ă	
	3.670 m ²	25.49 0 q	21.704 kor.	3.670 m ²	14.7 37 q	8.00 0 q	51.70 3 kor. 13 fill.	3.6 70 m ²	14. 25 9 q	6.00 0 q	49.123 kor. 11 fill.

¹⁵⁰ MBK 1888, p. 94.¹⁵¹ Jankó 1893, p. 153-154.¹⁵² MBK 1892, p. 110.¹⁵³ MBK 1896, p. 120.¹⁵⁴ MBK 1900, p. 125.¹⁵⁵ MBK 1905, p. 159.¹⁵⁶ MBK 1910, p. 179.

Cererile de sare au influențat creșterea producției în timpul Primului Război Mondial. După 1918, statul român prelua salina de la Imperiul Austro-Ungar ca despăgubire de război. Încercările de stopare a declinului activității miniere din 1927 au eșuat, cinci ani mai târziu salina Turda era închisă (1932)¹⁵⁷. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, când trupele maghiaro-germane au intrat în oraș (5 septembrie 1944), în jur de 5000 de bărbați, femei și copii (români și maghiari) s-au adăpostit în galeria Franz Joseph. La 20 octombrie 1944 ofițeri sovietici, civili și polițiști români comandați de comisarul Zaiu au executat la ușa tunelului salinei un triaj pentru descoperirea „partizanilor”. Un lot de circa 100 de bărbați, compus aproape în întregime din etnici maghiari (între care adolescenți cu vârsta cuprinsă între 15-17 ani) a fost trimis atunci la munci în URSS (mărturii adunate de istoricul turdean Eugen Gergely de la localnicul Ștefan Nagy)¹⁵⁸. În perioada comunistă în galerii erau maturate brânzeturilor. Între anii 2008-2010, s-au conectat intrările de la Durgău-Valea Sărată (fig. 7) și cartierul Turda Nouă (fig. 8), reamenajările au transformat salina într-un mare obiectiv turistic național și european¹⁵⁹. Pe palierul medical există bune raportări, prin temperatura constantă (10-12°C), condițiile de umiditate (75-80 %) și viteza redusă a curenților de aer, în salină și mina Rudolf¹⁶⁰, microclimatul este favorabil terapiei afecțiunilor respiratorii¹⁶¹. Activitățile antropice de exploatare a sării desfășurate timp de un mileniu la Băile Sărate și Valea Sărată, atât subteran cât și suprateran, au modificat ireversibil geomorfologia peisajului antic; lacurile și haldele sărate accentuează și în prezent eroziunea solului¹⁶².

Lucrătorii saliferi

Prin una din cele două guri (sub formă de pâlnii inversate) de puț (*Mannfahrtschacht*) (fig. 9)¹⁶³ coborau în mină lucrătorii saliferi. Prin cealaltă, folosită și la aerisire, se desfășurau operațiunile de scoatere a sării cu crivacul (hun.=*gépél*), un troliu din lemn, acționat de 4/8 cai. Diviziunea muncii era bine

¹⁵⁷ Mera *et al.* 2010, p. 46-47.

¹⁵⁸ Mulți au murit în timpul transportului (Gergely 2010, p. 232-233).

¹⁵⁹ Salina Turda este înscrisă pe lista monumentelor istorice din județul Cluj, cod LMI CJ-II-m-A-07801.

¹⁶⁰ Loghin 2020, p. 61.

¹⁶¹ Mera *et al.* 2010, p. 56-58. Dr. Ciprian Sturz (Spitalul Municipal Turda) expunea într-o emisiune tv beneficiile aerului din salină în tratarea virusurilor de tip SARS-COV 2 contactate de populație în perioada pandemiei 2020-2022, <https://www.salinatorda.eu/reportaj-medical-specialist-pneumolog-ciprian-sturz/>, accesat în data de 08.06.2023.

¹⁶² Mera *et al.* 2007/2008, p. 41.

¹⁶³ La suprafață trebuiau acoperite împotriva apei de ploaie, iar pentru prevenirea infiltrațiilor subterane de jur împrejur existau fâgașe de scurgere. Ca măsuri de siguranță suplimentare pentru a preîntâmpina prăbușirea tavanului, gurile erau căptușite la interior cu lână de oaie, piei de bivol și lut.

reglementată, plata era stabilită în funcție de responsabilitățile și atribuțiile profesionale. Cei mai importanți erau tăietorii de sare (ger.=*Salzhauer*), așa-numiții șovagăi (hun.=*só-vágo, poszthos*)¹⁶⁴. O parte erau angajați cu contract pe un an, ceilalți lucrau ca zilieri (locuiau în împrejurimi, munceau cât timp doreau)¹⁶⁵. Bolovani de sare extrași aveau greutatea de 32 livre de Ungaria, la fiecare 100 de bolovani tăiați tăietorii cu contract erau plătiți cu 20 d. și 4 (8) bolovani de sare¹⁶⁶, iar zilierii cu 20 d. și 8 bolovani de *szakfő*. La 100 de bolovani tăiați, ambele categorii de tăietori erau îndreptățiți a primi 10 bolovani de sare *Vessmass* drept compensare la bolovani care li se spărgeau¹⁶⁷. Mai aveau dreptul la 100 de bolovani/la 1000 de bolovani tăiați, primeau 1 d. pentru baia de sâmbătă, mulți afirmau că sâmbăta li se cuvenea 1-2 saci bucăți de sare sfărâmată (*Bulgas Darabonum*), iar duminica o cinste (ajutor) din partea cămărașului ca merit pentru modul de îndeplinire a sarcinilor de lucru¹⁶⁸.

În ziua inspecției comisarilor (3 mai 1552) la ocna mică își desfășurau activitatea 19 tăietori (care nu tăiaseră mai mult de 400 de bolovani de sare), iar în ocna mare lucrau 8 tăietori¹⁶⁹. Cu acel prilej tăietorilor li s-a poruncit să taie și să înfățișeze bolovani scoși din mină „înainte” (în perioada medievală), unul de sare de luntre (l.=*sales aquiles*), în greutate de 5,5 livre ungurești și altul de sare de căruță (l.=*sales currules*, ger.=*Wagensalz*), în greutate de 17,5 livre¹⁷⁰. Între alte sarcini se ocupau cu refacerea scârilor, așezarea frânghiilor, schimbarea stâlpilor de lemn care susțineau pereții laterali ai ocnelor¹⁷¹, de obicei activități retribuite în bani.

Comisarii considerau că și la Turda trebuia introdus obiceiul Ocnei Sibiului, acolo judele (plătit cu 12 fl./an) tocmea tăietorii și îi constrângea la muncă dacă întârziu¹⁷². Evacuarea sării la suprafață se desfășura după un anumit scenariu, doi slujbași (l.=*famuli*) transportau blocurile de sare (sau pământul) cu roabele de lemn spre locul de încărcare. Ajutați de cei patru rotari (*miliaristae*),¹⁷³ încărcau 60 de saci din piele de bou (uneori mai cuprindeau și

¹⁶⁴ Tăietorii *tocmiți cu chirie* primeau la angajare 9 coți de postav mai slab, *Trautner* sau *Rövidlurnberger* (postav de Nürnberg de o calitate inferioară), dar și 1 fl. pentru prânz. După acceptarea contractului erau obligați să intre zilnic în mina de sare (CS 1970, p. 20-21).

¹⁶⁵ CS 1970, p. 20.

¹⁶⁶ *Ibidem*, p. 41.

¹⁶⁷ *Ibidem*, p. 20, n. 39.

¹⁶⁸ *Ibidem*, p. 20-21.

¹⁶⁹ Obişnuit lucrau 31 de tăietori, 24 *tăietori de postav* (permanenți) și 7 înlocuitori (*advenae sive peregrini*) (CS 1970, p. 24).

¹⁷⁰ CS 1970, p. 40-41. Dacă luăm în considerare că 1 libră ungurească=0,49 kg (Bogdán 1991, p. 444-446), atunci bolovanul de sare de luntre=2,695 kg, iar cel de căruță=8,575 kg.

¹⁷¹ *Ibidem*, p. 23-24.

¹⁷² *Ibidem*, p. 70.

¹⁷³ Erau plătiți cu 9 coți de postav, 10 dinari pe zi și un bolovan de sare, 1 denar pentru baie sâmbăta (CS 1970, p. 21). Mai primeau pentru sarea livrată ca gratuitate nobilimii și clerului 12

apă și pământ). Pusă în mișcare de cai, instalația scotea sarea la suprafață cu regularitate. Doi măglași (*magultores*)¹⁷⁴ numărau și depozitau blocurile de sare în grămezi (*magle*), profesional ei aveau și alte atribuțiuni, la nevoie erau siliți să-i constrângă pe tăietori să se prezinte la muncă¹⁷⁵. Împreună cu îngrijitorii (ger.=*Gappelisten*)¹⁷⁶ celor opt cai de la crivac (al nouălea era folosit de măglași pentru a-i chema la lucru pe tăietorii absenți) și distribuitorul de seu (*distributor saevi*)¹⁷⁷, locuiau într-o casă mică aflată lângă anexele (șoproanele de depozitare, grajdurile și fierăria)¹⁷⁸ din apropierea ocnelor. În sec. al XVII-lea lipsa mare de tăietori a împins administrația salinelor să se complacă în primirea transfugilor de pe domeniile nobiliare. Căutați pentru diverse nelegiuiri, își găseau refugiul în azilele de adăpostire înființate de cămară încă din perioada medievală; în 1584 în pricină legate de judecata tăietorilor (*iudex salicidarum/sowago biro*) este amintit Székely Gergely¹⁷⁹. Oameni duri, de obicei tineri necăsătoriți și mari consumatori de alcool, tăietorii au primit mereu protecția principilor transilvăneni. Pe baza plângerii cămărașului Jeszerniczky János, în 14 octombrie 1611 principele Báthory György (1608-1613) dădea dispoziții ca fii cămării și tăietorii să își păstreze vechile libertăți, să nu fie încărcăți cu impozite și amenințați cu închisoarea. În scrisorile emise la Sibiu în 1 mai 1613 principele era îngrijorat că Haller István încerca să-i condamne la iobagie¹⁸⁰.

Situația politică și declinul demografic se repercuta în scăderea șanselor de recrutare, în scrisorile patentate la 8 martie 1614, Bethlen Gábor (1613-1629) reglementa și mai mult situația tăietorilor de sare rezidenți în Turda Nouă¹⁸¹. Șovagăii erau efectiv scoși de sub jurisdicția judeului orașului¹⁸², răspundeau doar în fața prefectului cămării de sare. În aprilie 1620 Dieta se opunea acestor dispoziții¹⁸³, dar la 23 mai 1620 cămărașul Litterati Jakab primea poruncă să nu extrădeze nobililor tăietorii de sare (pentru a nu fi lipsită ocna de muncitori

dinari sau 6 creițari, iar pentru caii de la crivac o cîblă de ovăz (Dordea, Wolmann 1978, p. 140, n. 20).

¹⁷⁴ În vremea cămărașului Hanvay György erau doi, Cristofor, diacul de Thur și Joannes, diacul de Lipova, ambii plătiți cu 60 florini/an și întreținere din partea cămării (CS 1970, p. 19, n. 22).

¹⁷⁵ Inspectorii erau de părere că reorganizarea salinei trebuia să înceapă cu reducerea posturilor, măglașul care nu făcea față trebuia ajutat de un subaltern (CS 1970, p. 69).

¹⁷⁶ Primeau salariu 12 florini/an, un cojoc de blană de oaie, o cergă și produse alimentare din partea cămării (CS 1970, p. 21).

¹⁷⁷ Pentru iluminarea spațiilor de lucru, erau folosite feștile și opaițe alimentate cu grăsime animală (seu de oaie) împărțite de distribuitorul seului din Turda (CS 1970, p. 19).

¹⁷⁸ Fierarul (*fäber*) era plătit cu 50 denari/săptămână și 1 denar sâmbăta pentru baie, 9 coți de postav și un cojoc.

¹⁷⁹ Lakatos 2023, p. 29, 51.

¹⁸⁰ Orbán 1889, p. 139.

¹⁸¹ *Ibidem*, p. 139.

¹⁸² Depindeau de acesta numai în chestiuni referitoare la moștenirile lor (Wolf 1993, p. 7).

¹⁸³ Groza 2022, p. 150.

experimentați și încetinită extracția)¹⁸⁴. La 10 ianuarie 1636 cămărașul Hajdú György hotăra că bolovanul de sare primit de tăietorii permanenți era stabilit pe durata vieții principelui. Cu toată grija arătată tăietorilor, în 1642 Rákoczi György I (1630-1648)¹⁸⁵ porunca ca Pavel Faros (zis Molnár sau Zilahi) refugiat la Turda împreună cu familia, să fie restituit nobilului Kemény József și domeniului Rețea¹⁸⁶. În 1645 tăietorii îi ajutau pe lemnari la consolidarea și armarea noului puț deschis¹⁸⁷. La 20 aprilie 1649, principele Ráckozi György II (1648-1660) scutea tăietorii de încartiruirile militare¹⁸⁸. Apafi Mihály I (1661-1690) proteja tăietorii de sare împotriva încercărilor nobiliare de a le suprima libertățile. La 27 aprilie 1668 cămărașul Dobolyi Bálint (originar din Alba Iulia) era informat că rezidenții de cel puțin 40 de ani la Turda se aflau sub patronajul special al principelui, deci nu trebuiau extrădați fără o judecată dreaptă¹⁸⁹.

La începutul secolului al XVIII-lea doar într-o singură ocnă lucrau 24 de tăietori de sare¹⁹⁰. În 1767 J. Fridvaldszky menționează (în patru din cele cinci puțuri ale minei) 318 muncitori, din care 255 de săpători cu contract (*fossores*) și 63 voluntari (*volones*) (tab. 11).

Tabel 11. Situația tăietorilor de sare în 1767 (după Fridvaldszky 1767)¹⁹¹.

Salina Turda	Tăietorii de sare	
	<i>fossores</i>	<i>volones</i>
	87	18
	75	18
	63	12
	30	15

¹⁸⁴ Orbán 1889, p. 139. Porunca a fost întărită la 27 aprilie 1668 de Apafi Mihály I (Pascu 1956, p. 142). Probabil așa s-ar justifica repopulările din 1665 și 1679 cu refugiați din Banat și Oradea (Kövendi 1891, p. 39-41).

¹⁸⁵ Conform documentului emis la 19 decembrie 1636 la Alba Iulia, cei care aveau plângeri împotriva lor trebuiau să le înregistreze și să le înainteze judeului. Într-un document din 10 ianuarie 1643, adresat din Alba Iulia, principele Rákoczi György I le scria superiorilor că tăietorii nu aveau nici un fel de beneficii, deși participau la toate lucrările de interes public; principele porunca ca tăietorii să primească o cotă egală cu ceilalți cetățeni. La 29 septembrie, în decretul adresat din Alba Iulia perceptorilor și raționaliștilor din Maros-Portus, principele le aducea la cunoștință din nou că, din raportul tăietorilor cu contract, reies nemulțumiri; porunca ca tăietorii să nu fie forțați să taie bucăți mai mari de sare decât cele obișnuite, iar sarea proprie ajunsă în port să le fie plătită imediat în numerar (Orbán 1889, p. 140).

¹⁸⁶ Pascu 1956, p. 144.

¹⁸⁷ Mureșan 1966, p. 397.

¹⁸⁸ Orbán 1889, p. 141; Wolf 1993, p. 14.

¹⁸⁹ Orbán 1889, p. 141.

¹⁹⁰ Dordea, Wolmann 1977, p. 175.

¹⁹¹ Fridvaldszky 1767, p. 159-162.

Ca pătură socială, tăietorii de sare formau un grup restrâns. În același an, în Transilvania erau înregistrați 833 tăietori și 90 de văduve ale acestora¹⁹². Ca armare a vizitării ocnelor în 1773 de Iosif al II-lea, s-a constatat că, în cele cinci mine ale salinelor lucrau 330 de lucrători (plătiți cu 1 $\frac{1}{2}$ cr./bucată), împăratul susținea ameliorarea plății tăietorilor¹⁹³. În 1787 protocolul lui Llotka v. Zmislow menționează la Turda 352 tăietori¹⁹⁴, dintre care mulți neputincioși și infirmi, afecțiunile erau cauzate de condițiile grele de muncă¹⁹⁵. Pentru a crește productivitatea, au fost angajați și copii, Llotka v. Zmislow amintind 16 *Kappeljungen*¹⁹⁶, de asemenea, pe statul de plăți al Cămării din 1790 figurează 14 *Gäppelbuben*¹⁹⁷.

Era nevoie de cel puțin 20 de copii pentru întreținerea și mănarea celor peste 40 de cai¹⁹⁸ folosiți la crivac. Bineînțeles existau diferențe de salarizare între salariul lucrătorilor adulți și al muncitorilor-copii. Salariul copiilor consta în 12 florini și 6 măsuri (*câble, köböl, kubl*)¹⁹⁹ de bucate/an, plus 3 creițari (*kreuzer*)²⁰⁰ pe zi²⁰¹.

Hrana cailor era asigurată prin cosirea ierburilor din jurul ocnelor; în 1778 se cereau domeniului minier Zlatna și Baia de Arieș să asigure la Turda 40 de cosași plătiți, iar în 1779 se cereau 60 cosași buni pentru întreținerea cailor minieri, cu plata obișnuită²⁰².

Criza forței de muncă s-a accentuat în urma hotărârii forurilor montanistice din anul 1787 ca tăietorii de sare veterani (*veterani salicidae*), pensionarii, infirmii sau văduvele acestora să nu mai poată trimite înlocuitorii

¹⁹² Surdu 1960, p. 107.

¹⁹³ Numărul total al lucrătorilor era de 395, unii se angajau pentru a beneficia de scutirile de dări, de obicei, datorită muncii grele erau înlocuiți cu 3-4 servitori (Bozac, Pavel 2007, vol. I, p. 66, 108).

¹⁹⁴ Apud Llotka v. Zmislow 1999, p. 1631.

¹⁹⁵ Neamțu 1961a, p. 258, n. 7; Neamțu 1973, p. 56. Pentru îndeplinirea unui plan anual de circa 3000 blocuri *Formalsteine*, numărul ideal ar fi fost de 144 de tăietori (Llotka v. Zmislow 1999, p. 1623).

¹⁹⁶ Erau secondați de 8 chepești, 16 copii-însoțitori de cai, 40 miliariști, 15 magulatori, 2 evacuatori ai apei, 5 săpători de groapă, 2 dulgheri, 1 fierar (Llotka v. Zmislow 1999, p. 1631).

¹⁹⁷ Figurează ca angajați din data de 1 mai 1787 (Bozac 1960, p. 290).

¹⁹⁸ Slotta *et al.* 1999, bd. 3, p. 1624.

¹⁹⁹ 1 câblă=1 mierză.

²⁰⁰ Până în 1858, 1 kreuzer=1/60 fl.

²⁰¹ Expuși frigului și intemperiilor naturii, mânau toată noaptea caii la crivac, deoarece bolovanii de sare trebuiau scoși din ocnă până la sosirea în zori a tăietorilor (Bozac 1960, p. 290).

²⁰² Prodan 1989, p. 137. Au fost și cazuri de nemulțumiri: în 1820, moșii din Câmpeni și Sohodol trebuiau să dea anual 80 de cosași pentru ocele Turzii, pentru care erau plătiți cu 17 creițari de argint și un font de sare, dar în ultimii ani primeau o retribuție în bancnote cu valoare mai scăzută (Botezan 1979, p. 347).

tocmiți, simbriașii (*mercenarios*)²⁰³. Măsurile complicaau situația materială a tăietorilor, care, în general, erau lipsiți de protecție și securitate în muncă²⁰⁴.

La 16 august 1810 noi nemulțumiri izbucneau în rândul celor 184 de tăietori de la salină, autoritățile turdene având obligația să raporteze administrației austriece de la Sibiu despre capii mișcărilor²⁰⁵. Deși justificate, cererile minerilor saliferi nu au fost soluționate nici în următoarele trei decenii.

La 3 decembrie 1848, administratorul oanei turdene, Anton Ferenczi, raporta forurilor superioare despre decalajul prețurilor alimentare aflate pe piața din Turda dinainte și după revoluție, însă valoarea salariilor fusese calculată cu mult înainte²⁰⁶. Muncind 8 ore vara și 10 ore iarna în subteran, în 1850 minerii de la salina Turda tăietorii se plâneau prin petiții că salariile în acord nu erau „suficiente nici pentru pâinea uscată”²⁰⁷.

Iscate pentru îmbunătățirea salarizării, de la 1 aprilie 1850 acțiunile muncitorilor de la toate salinile (cu excepția Cojocnei) s-au soldat cu o creștere a plății pentru sarea formală (*Formalsalz*) de la $2\frac{3}{8}$ la $2\frac{1}{2}$ cr.²⁰⁸. Minerii din Turda erau în continuare nemulțumiți, invocau scumpirea traiului și întreținerea, pentru a le asigura loialitatea din iunie 1850 administrația era dispusă salinei să ridice salariile plătind pentru blocul de sare de sare formală (= 50 kg) de la $2\frac{1}{2}$ la 3 creițari²⁰⁹; suma se afla în plată și în anul 1855²¹⁰.

Nevoia să lupte pentru păstrarea privilegiilor din minerit, în 1851 tăietorii făceau apel la autorităților locale să fie scutiți de sarcinile comunale (cereri nesoluționate nici măcar după acțiunile revendicative din 1853)²¹¹. Problemele conflictuale de muncă trebuiau degrevate cumva. În consecință, administrația salinei recurgea la colonizările către Ocna Mureșului (exploatarea ducea lipsă de mineri calificați după evenimentele tragice petrecute în 1848), dar din martie 1851 tăietorii din Turda începeau să plece acasă. Cei rămași pretindeau 10 creițari pe zi (inclusiv duminica), pentru că salariul abia le ajungea de pâine²¹²;

²⁰³ Neamțu 1973, p. 56-57. Într-un document din 27 ianuarie 1787, perceptorul oficiului sării face câteva recomandări *Oficiului minier superior* cu privire la angajarea „mercenarilor” (Neamțu 1978, p. 104-105, anexa I). În tabelul întocmit la aceeași dată figurează 56 de tăietori de sare bătrâni (maghiari și români) și 13 văduve, care nu beneficiază de pensie [Neamțu 1978, p. 108-109 (anexa V)]. Susținuți de jude și „decani”, tăietorii trimit mai multe memorii *Oficiului minier superior* pentru a li se permite să se folosească în continuare de simbriași, sau să li se îmbunătățească salariile (Neamțu 1978, p. 105-108, anexele II-IV).

²⁰⁴ Neamțu 1978, p. 102.

²⁰⁵ Neamțu 1961b, p. 128-129; Neamțu 1973, p. 58.

²⁰⁶ Neamțu 1961b, p. 134.

²⁰⁷ Vajda 1967, p. 193, n. 47; Vajda 1969, p. 86.

²⁰⁸ Vajda, Mirel 1966, p. 284.

²⁰⁹ *Ibidem*, p. 284-285, n. 71.

²¹⁰ Vajda 1969, p. 82.

²¹¹ Vajda, Mirel 1966, p. 277; Vajda 1969, p. 75.

²¹² Vajda, Mirel 1966, p. 278, n. 34.

mai cereau să fie schimbați pentru a efectua muncile din gospodăria proprie, puneau ca și condiție a reînținerii acordarea unui concediu²¹³.

Pe fondul nivelului scăzut de salarizare, revendicările muncitorilor de la salina din Turda au continuat și între anii 1854-1856²¹⁴. În 1857 tăietorii care refuzau transferul la Ocna Mureșului erau pur și simplu concediați²¹⁵. Cererile nu au fost satisfăcute timp de aproape un deceniu, în 1864 trecându-se la acțiunea comună de solidarizare a lucrătorilor din toate salinele transilvănene²¹⁶. Explozia din 1858, care afectase 40 m din galeria Franz Joseph (fig. 10) și se soldase cu rănirea mai multor muncitori²¹⁷, prejudiciase activitatea salinei²¹⁸.

La Turda, în 1867 mai lucrau 78 de muncitori (bărbați)²¹⁹. În 1891, un tăietor pe un schimb de lucru (8 ore de muncă) extrăgea în medie 14,6 bucați de sare, pentru fiecare se plătea 6 coroane²²⁰. În perioada 1885-1911 s-a înregistrat următoarea situație numerică a muncitorilor la Turda: 1885-56²²¹, 1886-57²²², 1887-48²²³, 1888-48²²⁴, 1891-40 (32 permanenți, 8 temporari), 1892-46²²⁵, 1894-34²²⁶, 1895-44²²⁷, 1896-44²²⁸, 1897-44²²⁹, 1898-44²³⁰, 1899-43²³¹, 1900-46²³², 1901-44²³³, 1902-44²³⁴, 1903-43²³⁵, 1904-38²³⁶, 1905-40²³⁷, 1906-44²³⁸, 1907-

²¹³ Pentru asigurarea continuității producției, un raport din 10 mai 1851 amintește deciziile administrației salinei Ocna Mureș de ridicare a salariilor muncitorilor cu 10 cr./zi și aprobarea concediilor de 8 zile; în același document organele montanistice superioare erau rugate ca măsurile să-i cuprindă și pe cei veniți de la alte saline (Vajda, Mirel 1966, p. 279, n. 38).

²¹⁴ Vajda, Mirel 1966, p. 287.

²¹⁵ Vajda, Mirel 1966, p. 279, n. 45.

²¹⁶ Vajda, Mirel 1966, p. 283-285.

²¹⁷ Care s-a soldat cu un număr mare de lucrători răniți (Vajda, Mirel 1966, p. 281, n. 58; Wanek 2008, p. 9).

²¹⁸ Vajda, Mirel 1966, p. 279.

²¹⁹ Vajda, Mirel 1966, p. 275.

²²⁰ Jankó 1893, p. 153-154.

²²¹ MSÉ 1885, IV. köt, p. 49, tab. B.

²²² MSÉ 1886, IV. Köt, p. 49, tab. B.

²²³ MSÉ 1887, IV. Köt, p. 49, tab. B.

²²⁴ MSÉ 1888, IV. füz, p. 49, tab. II/b.

²²⁵ MBK 1892, p. 110.

²²⁶ MSÉ 1895, (Ú.F. III), p. 143, tab. 3/b.

²²⁷ MSÉ 1895, Ú.F. III, p. 143, tab. 3/b.

²²⁸ MSÉ 1896, (Ú.F. IV), p. 167, tab. 3 A/b.

²²⁹ MSÉ 1897, (Ú.F. V), p. 125, tab. 3 B.

²³⁰ MSÉ 1898, (Ú.F. VI), p. 94, tab. 3 b.

²³¹ MSÉ 1899, (Ú.F. VII), p. 123, tab. 3/b.

²³² MSÉ 1900, (Ú.F. VIII), p. 127, tab. 2 A/b.

²³³ MSÉ 1901, (Ú.F. IX), p. 120, tab. B/b.

²³⁴ MSÉ 1902, (Ú.F. X), p. 141, tab. 2 A/b.

²³⁵ MSÉ 1903, (Ú.F. XI), p. 139, tab. 2 A/b.

²³⁶ MSÉ 1904, (Ú.F. XII), p. 141, tab. 2 A/b.

²³⁷ MSÉ 1905, (Ú.F. XIII), p. 132, tab. 2 A/b.

51²³⁹, 1908-57²⁴⁰, 1909-56 (54 bărbați și 2 copii)²⁴¹, 1910-53 (52 bărbați și 1 copil)²⁴², 1911-62 (61 bărbați și 1 copil)²⁴³.

Transportul și comercializarea sării pe apă

Până în a doua jumătate a sec. al XIX-lea cea mai ieftină cale de transport a sării de la Turda a rămas tot Mureșul²⁴⁴. Pentru o valorificare profitabilă a sării, din 1528 Hans Derschwan (1494-1568/1569) înaintase propuneri de înființare a încă cinci cămări de desfacere, pe un traseu prelungit prin Szeged, către Varazdin și Zagreb (Croatia)²⁴⁵. Distribuția sării pe Mureș apare menționată și în scrierile umaniștilor. Locul de unde se încărcau luntrele cu sare, Decea (*hun.=Detsé*)²⁴⁶, este semnalat de călătorul Nicolaus Olahus (1493-1568) în *Hungaria* (publicată pe la 1536)²⁴⁷. În *Descrierea Transilvaniei, Moldovei și Țării Românești*, prelatul croat Anton Verancsics (1504-1573) ne spune că pe cele patru mile navigabile ale Arieșului (dinspre Turda) erau transportați bolovanii de sare spre Mureș²⁴⁸. Prin filiala de la Vurpăr, transportase sare în prima jumătate a sec. al XVI-lea de la Turda chiar și Martinuzzi György (1441-1551), fostul guvernator al Transilvaniei²⁴⁹. Georg Reicherstorffer (1550) arăta că Mureșul era un râu navigabil pe care sarea din Transilvania ajungea la depozitul din Szeged, apoi era „transportată în toată Ungaria și dusă pe Tisa spre Belgrad și Serbia”²⁵⁰. Georg Werner era mai explicit în 1552, amintind că principalele ocne care aduceau mari venituri regilor Ungariei „înainte”, exportând sarea în estul Europei Centrale și Balcani, erau Turda și Ocna Sibiului. Cucerirea orașului Szeged și transformarea Ungariei în pașalâc (1541) a creat o situație dificilă. Lipsa comenzilor în Transilvania și nesiguranța exportului spre Ungaria de sud amenința ocna din Turda cu dispariția²⁵¹, transportul sării pe Mureș putea fi salvat cu ajutorul celeriştilor²⁵². Meșteșugari și navigatori pricepuți, construiau regulat pentru cămară luntri din lemn

²³⁸ MSÉ 1906, (Ú.F. XIV), p. 148, tab. 2 A/b.

²³⁹ MSÉ 1907, (Ú.F. XV), p. 140, tab. 2 A/b.

²⁴⁰ MSÉ 1908, (Ú.F. XVI), p. 148, tab. 2 A/b.

²⁴¹ MSÉ 1909, (Ú.F. XVII), p. 150, tab. 2 A/b.

²⁴² MSÉ 1910, (Ú.F. XVIII), p. 141, tab. 2 A/b.

²⁴³ MSÉ 1911, (Ú.F. XIX), p. 147, tab. 2 A/b.

²⁴⁴ După părăsirea defileului Deda-Toplița afluenții preluați din aval, Arieșul, Sebeșul și Streiul imprimă Mureșului un caracter montan cu ape mari care durează până vara târziu; spre vărsare râul are un parcurs meandrat până la Szeged (Ujvári 1959, p. 49).

²⁴⁵ Wolf 1995, p. 116-117.

²⁴⁶ CS 1968, p. 491.

²⁴⁷ *Ibidem*.

²⁴⁸ Bineînțeles când debitul Arieșului râului permitea (CS 1968, p. 410).

²⁴⁹ Doboși 1951, p. 134, n. 1; CS 1970, p. 24.

²⁵⁰ CS 1968, p. 225.

²⁵¹ CS 1970, p. 35.

²⁵² *Ibidem*, p. 22, n. 58.

(probabil cu material lemnos din Munții Apuseni)²⁵³ pe Arieș, în șantierele aflate în apropierea orașului Turda²⁵⁴. Sustenabilitatea transportului sării turdene spre Szeged putea fi menținută pe două căi, una pe seama regelui (prin cămară), iar a doua prin preluarea totală a cheltuielilor de către celeriiști.

Bucurându-se de vechile libertăți pe Mureș, celeriiști circulau însă rar cu sarea regească²⁵⁵ și cumpărau sare în interes propriu (pe datorie), pentru care aveau de plătit 25 d., achitau cărușilor transportul la Decea, de acolo luntrile lor porneau pe cheltuiala cămării²⁵⁶. Comisarii mai puneau în discuție și redeschiderea ocnei de la Uioara (exploatare aflată pe malul stâng al Mureșului), dar cu o excepție, dacă proiectul era mai puțin profitabil pentru rege atunci Turda rămânea în continuare cămară²⁵⁷.

Monopolul și transportul sării pe Mureș a fost reorganizat în Transilvania după 1556, luntrile cu sare se îndreptau cu precădere spre depozitele de la Weissenburg (Alba Iulia), apoi prin porturile din Limba (insula de pe Mureș)²⁵⁸, Vințul de Jos, Deva, Lipova și Szeged (Ungaria) ajungeau până în Imperiul otoman²⁵⁹. Supravegheate de doi decani (*Dekanen*) care înaintea plecării erau chemați de cămăraș la consultări, ambarcațiunile (cel care pornea prima luntre avea împreună cu oamenii săi întâietate la plată)²⁶⁰ treceau prin Noșlac, Uioara de Sus, Ocna Mureș și Cisteiu de Mureș, iar în 1576 opreau pentru încărcare la magaziile amenajate pe malul de la Decea (hun.=Marosdécse). Prin înființarea depozitului de la Mirăslău (fig. 10)²⁶¹ era asigurat cu cantități mari de sare portul din Alba Iulia²⁶².

²⁵³ Despre cărușia lemnului din Munții Apuseni înspre orașul Turda (Anghel, Suci 2004, p. 370-371) informațiile sunt mai degrabă cu caracter etnografic (Dunăre 1972, p. 632).

²⁵⁴ Comisarii erau la curent în 1552 cu vechile dimensiuni ale luntrilor de Turda: trebuiau să aibă lungimea de 30 picioare (circa 15 m), lățimea de 15 picioare (7,5 m). La momentul vizitei nici o luntre nu era gata de plecare deoarece lipseau scândurile, pentru a fi onorată fără întârzieri comanda trebuia făcută de cămăraș cu un an înainte (CS 1970, p. 22). Dacă lemnul folosit la construcția luntrilor era tăiat la momentul potrivit luntrile suportau o capacitate de transport între 7-9.000 de bolovani de sare de căruță (Doboși 1951, p. 143, n. 1; CS 1970, p. 44).

²⁵⁵ CS 1970, p. 74.

²⁵⁶ *Ibidem*, p. 23.

²⁵⁷ *Ibidem* p. 77-78.

²⁵⁸ Anghel, Suci 2004, p. 371-372.

²⁵⁹ Wolf 1995, p. 128-129.

²⁶⁰ CS 1970, p. 22-23.

²⁶¹ Hartă disponibilă on-line, site accesat în data de 21.01.2024.

(<https://maps.arcanum.com/de/map/firstsurvey-transylvania/?layers=142&bbox=2635611.5555307125%2C5837662.3690273315%2C2642868.295903536%2C5840304.223817438>)

²⁶² Amenajat la confluența Mureșului cu Sebeșul și cu Ampoiul, în timpul domniei lui Báthory István (Wolf 1995, p. 126-127); în 1589, în fruntea instituției portuare se afla prefectul (*prefectus*) Kolozsvári Litterati János, de mai multe ori atestat cămăraș la Turda (tab. 1).

În 1584 călătorul Antonio Possevino relatează că „la Turda minele dau sare cu atâta belșug încât este transportată fără încetare spre Buda și Belgrad”²⁶³. Punctul de desfacere al sării de la Portus Alba Iulia împreună cu ocnele de la Turda și tricesima de la Lipova au fost arendate între 1608-1611 pentru suma de 20.000 de taleri. În timpul principelui Bethlen Gábor (1613-1629) a fost restabilit controlul asupra ocnelor și comerțului sării pe Mureș²⁶⁴. Odată cu liberalizarea comerțului cu sare pe Mureș pentru toate stările (în urma hotărârii Dietei din ianuarie 1630), transilvănenii au pierdut întâietatea transporturilor în fața străinilor (sârbi, croați, bosniaci, turci)²⁶⁵.

Situația veniturilor nete²⁶⁶ încasate de principii transilvăneni din vânzarea sării provenite de la Turda, Cojocna, Sic și Ocna Sibiului la punctul de desfacere a sării la Partoș în perioada 1643-1665 a fost prezentată de R. Wolf în două tabele²⁶⁷. Relevantă este perioada calendaristică 27 noiembrie 1661 - luna decembrie 1662, salinele din Turda, Cojocna, Dej, Sic, Ocna Sibiului și Ocna de Sus (Praid) descărcau la Oarda de Jos (hun.=Maros Váradja) peste 220.000 de blocuri de sare²⁶⁸.

În mod particular, producția de sare (bolovani) din Turda valorificată la ocne și Portus - Alba Iulia în 1665 poate fi urmărită în tabelul de mai jos (tab. 12).

Tabel 12. Producția în bolovani de sare în 1665 (după Wolf 1995)²⁶⁹:

Turda	Anul	Bolovani sare			%	
		Ocne	Port	Total	Ocne	Port
	1665	39.159	91.574	130.733	29,95 %	70,05 %

Rentabilitatea salinelor poate fi surprinsă cel mai bine din planul bugetar întocmit în 6 decembrie 1689 de Bethlen Miklós și cămărașii Alvinczi Péter, Inczédi Pál și Dobolyi Bálint după consultările cu Páter János (care fusese convocat)²⁷⁰. Dorind să controleze total bogățiile salifere ale Transilvaniei, din 1694 austriecii arendau exploatarea și comerțul regalian cu sare prințului

²⁶³ CS 1970, p. 551.

²⁶⁴ Wolf 1995, p. 114.

²⁶⁵ *Ibidem*, p. 129.

²⁶⁶ În opinia lui R. Wolf, ar indica raportul dintre prețul sării și cheltuielile de transport (Wolf 1995, p. 110).

²⁶⁷ Wolf 1995, p. 110-111, tab. 2-3. În tab. 2 apar și cantități ale sării cu *lucrum*, în 1669 în porturile de desfacere suma care trebuia plătită erariului pentru Turda era 10 taleri (*Ibidem*, p. 110-111, n. 8). În perioada 1630-1660 veniturile salinei erau calculate în florini (fl.) ungurești și taleri (1 fl.=100 denari; 1 taler=160-180 denari).

²⁶⁸ Kulcsár 1991, p. 418.

²⁶⁹ Wolf 1995, p. 120, tab. 5.

²⁷⁰ Memoriul stabilirea prețurilor de transport și descărcare ale sării de la Turda (12 fl./100 de bucăți) spre porturile Deva, Alba Iulia și Lipova și punctele de desfacere de la granițele principatului (Wolf 1996, p. 481-482).

Esterházy Pál²⁷¹, în fapt decizia constituia o soluție oportună de eliminare a concurențelor particulare²⁷². Cum sarea era un mineral autohton, știrea a trezit emoții negative în rândul magnaților ardeleni, care invocau încălcarea liberului schimb²⁷³, iar în final Guvernul ajungea la o înțelegere cu Curtea imperială pentru ca și transilvănenii să participe în mod egal la piața concesionată lui Esterházy P²⁷⁴. Între măsurile care au determinat Camera Aulică să revină asupra instrucțiunilor adresate comisiei conduse de Johann Friedrich von Seeau (cu efect asupra transportului pe apă) sunt de menționat: drenarea râului, numirea unui comisar al transportului sării (post înființat în 1701)²⁷⁵, înființarea de noi depozite și asigurarea unui număr suficient de plutași recrutați din preajma Mureșului. Poate merită adus în discuție și proiectul mercantilist (1703) al cancelarului Bethlen Miklós (1642-1716), *Societăți ardelenene de comerț*, în care era susținută ideea valorificării pe plan extern a avuțiilor naturale ale Transilvaniei²⁷⁶, sarea urmând să fie distribuită pe Tisa, Mureș și Someș către emporiul comercial și vamal al Vienei. Curtea vieneză agreea ideea²⁷⁷, dar Dieta transilvană nu a ratificat proiectul, motiva considerându-l inaplicabil și costisitor²⁷⁸. După războiul curuților, prin instrucțiunile din 28 decembrie 1714,

Administrația salinelor transilvănene (*Oficiul superior salinar*)²⁷⁹ aducea precizări privind organizarea transportului și revigorarea comerțului cu sare pe Mureș²⁸⁰. De pe Mureș ar fi primit sare și Banatul (anexat în 1716), în decretul Camerei Aulice din 7 decembrie 1717 fiind stabilite principiile aflate la baza organizării comerțului cu sare provenită din Transilvania de Nord (deziderate

²⁷¹ Inițial, palatinul obținuse drepturi de exploatare a 300.000-325.000 de blocuri de sare (în greutate de 70-80 de funți fiecare=210.000-260.000 măji de sare), în cuantumul sumei de 250.000 fl.

²⁷² Circa 100.000 de blocuri de sare au fost valorificate pe piața Ungariei de contele Bánffy (Dordea, Wollmann 1978, p. 138, n. 12).

²⁷³ Prevedere cuprinsă în Diploma Leopoldină din 1691 (Sinkovics 1937, p. 179-181).

²⁷⁴ Între anii 1694-1699, compania bipartinică *Societas Transilvanica Palatinalis*, care se ocupa de întreținerea și optimizarea transportului pe Mureș vânduse 600.000 de blocuri de sare (Sinkovics 1937, p. 188; Magyari 1967, p. 28). Monopolul negoțului cu sare pe râul Mureș în aceeași perioadă era deținut de Samuel Oppenheimer, evreu de origine vieneză; antrepriza acestuia se afla sub protecția armatei austriece (Glück 1997, p. 99).

²⁷⁵ Înființat în 1701, după doar 2 ani, postul de comisar al Oficiului Imperial de Transport Naval al Sării rămânea vacant, din 1703 era preluat de Ignaz Haan, percepătorul sării din Turda (Dordea, Wolmann 1978, p. 139; Fleșer 2015, p. 24).

²⁷⁶ Surdu 1964, p. 150.

²⁷⁷ Dordea, Wollmann 1978, p. 141, n. 22.

²⁷⁸ Moga 1936-1938, p. 98-101.

²⁷⁹ În fruntea instituției era numit provizor suprem Johann Christoph Pressner (Dordea 1981, p. 175-176, n. 46), viitor administrator al oanei din Turda.

²⁸⁰ Dordea 1981, p. 175.

rămase fără finalitate)²⁸¹. Transportul pe apă a fost inițial reglementat prin Convenția încheiată la 10 ianuarie 1721 între Oficiul de sare împărătesc de la Alba-Iulia și comitatele și scaunele din apropierea Mureșului²⁸². Între 1725-1727 luntrașii (hun.=*hajós*) și comercianții de sare plăteau la fisc o „dare pe cap” (*taxa capului*) de 30 cr.²⁸³; din 1754 guvernul soluționa disensiunile între corăbierii erariali și proprietarii de mori stabilind o taxă de vămuire de 3 creițari²⁸⁴. Numărătoarea întreprinsă de guvernul Transilvaniei în 1767 a înregistrat 753 de plutași și 86 de văduve²⁸⁵. Sarea de la Turda ajungea la depozite-porturi mari (*horea sallis*) de pe Mureșul Inferior. La Arad, un document din 7 mai 1774 redă grafic dimensiunile clădirii, anexele, dar și numele oficialilor²⁸⁶. Cu mici excepții blocurile de sare trebuiau exportate exclusiv spre Ungaria, aprovizionarea locuitorilor comitatelor Zarand și Hunedoara prin depozitele Șoimuș, Partoș, Deva și Hălmagiu (cu luntri rezistente de Turda) a fost contestată la Guberniu de Ocna Sibiului deoarece nu reușea să-și vândă propria sare mărunță (1786)²⁸⁷. Deoarece costurile de transport ale sării din Portus-Alba Iulia spre Ungaria (Szeged) erau destul de consistente (în 1789 se ridicau la aproximativ 200.000 de fl.), oficiile sării de la Turda, Ocna Sibiului și Praid erau înștiințate prin circulara din 6 martie 1789 că încasările suplimentare din vânzarea sării să fie trimise la Partoș²⁸⁸. Kövály L. estima că pe vremea lui Fridvalsky, din munca a 100 de mineri erau trimise pe Mureș 400.000 de măji, în 1790 în jur de 200.000 de măji²⁸⁹. Abordări interesante în ceea ce privește transportul sării de la Turda pe Mureș se regăsesc în raportul din 31 decembrie 1790 al lui Procopp Wenzel Lhotka von Zmislow, administrator superior minier (*Oberbergvelwalter*) și prim asesor al Oficiului Superior Minier (*Oberbergamts Assesor*) din Zlatna²⁹⁰ către Franz-Joseph Müller von Reichenstein²⁹¹.

²⁸¹ La conducerea Comisiei bănațene de organizare minieră de la Timișoara era numit *Principal Commissarium* Alexander Johann von Kalanek, iar responsabil cu organizarea economică Ignaz Hann, în calitate de *Con Commissarium* (Koch-Tufiș 2004-2005, p. 346).

²⁸² Semnată de consilierul aulic Ignati Haan și episcopul Transilvaniei Georgius Martonffi (Ionaș 1974-1975, p. 149, 151-152).

²⁸³ Surdu 1960, p. 105.

²⁸⁴ Dordea, Wollmann 1978, p. 163.

²⁸⁵ Surdu 1960, p. 107-108.

²⁸⁶ Magina 2012, p. 202-208.

²⁸⁷ Dordea 1981, p. 177.

²⁸⁸ *Ibidem*, p. 179-180. O hartă a oficiilor de sare din Transilvania precum și rețeaua de desfacere pe apă și uscat (1772) din Ungaria și Banat în Dordea, Wollmann 1978, pl. II-IV.

²⁸⁹ Kövály 1847, p. 74.

²⁹⁰ Slotta *et al.* 1999, bd. 3, p. 1621.

²⁹¹ Mineralog austriac (1740-1825), consilier gubernial în perioada 1778-1802, activează ca inspector șef al minelor și salinelor din Transilvania și maistru superior minier (*Oberbergmeister*) până în anul 1796 (Dordea 1980b, p. 442, n. 3).

Între cele 19 propuneri înaintate, Lhotka von Zmislow lua în considerare raționalizarea transportului, redeschiderea vechii exploatări de la Ocna Mureșului²⁹², optimizarea transportului prin realizarea unui canal între ocnele din Turda²⁹³ și Mureș prin râul Arieș²⁹⁴ (dacă era exclusă ideea exploatării de la Ocna Mureș), construirea unui singur oficiu de depozitare²⁹⁵, înființarea unui Oficiu erarial de căraușie (*durch ein eigenes Aerarial fuhrwesen*) care ar fi avantajat Turda (cu stații la Turda, Mirăslău și Alba Iulia), tăierea blocurilor de sare doar la Turda²⁹⁶ și aprovizionarea tot de la Turda pe Crișul Repede a depozitelor de la Aleșd și Oradea (după ce în prealabil s-ar fi renunțat la salinile de la Cojocna și Ocna Sibiului)²⁹⁷.

Cu excepția propunerii de redeschidere a exploatării de la Ocna Mureș, din perspectiva unor motive sociale (pierderea unor locuri de muncă) și financiare răspunsurile au fost declinate elegant de von Reichenstein²⁹⁸. Până spre mijlocul secolului al XIX-lea, cu ajutorul ambarcațiunilor special construite²⁹⁹ marile saline de la Turda și Dej, între care se află acelea de la Cojocna și Sic, au asigurat cererea de sare³⁰⁰. La șantierul naval Maros Portus³⁰¹ erau construite corăbiile pentru transportul sării cu material lemnos adus din zona Topliței³⁰², însă erau tot mai greu de găsit plutași³⁰³. Darea în folosință a liniei de cale ferată Arad-Deva-Alba Iulia (cu o lungime de 211,1 km) la 22 decembrie

²⁹² Argumentele erau de natură financiară, cheltuielile de transport ale salinelor Turda, Cojocna și Ocna Sibiului la depozitele de la Mirăslău și Maros Portus-Alba Iulia erau destul de mari, s-ar fi economisit circa 109.000 fl. (Dordea 1980b, p. 446-447).

²⁹³ Proiectul ar fi realizat economii de 74.000 fl. anual, adică suma necesară transportului sării de la Turda la Mirăslău și Alba Iulia (Dordea 1980b, p. 448).

²⁹⁴ În anul 1847, în dreptul orașului Turda râul Arieș avea o lățime de 26 de stânjani și adâncimea de 5 picioare (Kövény 1847, p. 263).

²⁹⁵ Undeva pe Mureș, dar cât mai aproape de Turda, pentru a fi scurtată distanța de la saline la locul de îmbarcare.

²⁹⁶ Lhotka von Zmislow remarca că rezervele de sare de la Turda erau dispuse pe un strat argilos, situație care favoriza exploatarea (Dordea 1980b, p. 446, n. 10).

²⁹⁷ Dordea 1980b, p. 443-451, 453-455.

²⁹⁸ *Ibidem*, p. 455.

²⁹⁹ Corăbiile cu sare care circulau de la Uioara spre Portus aveau dimensiunile următoare: lungimea=12 stânjani, lățimea=stânjani și adâncimea=4 stânjani. Când debitul râului permitea erau încărcate pe o luntre 400-500 de măji sare, iar când apa era mare 500-600 măji sare. Fiecare navă avea un echipaj compus din 7 oameni, 6 plutași și un cârmaci, deoarece anual se scufundau cel puțin 6-7 nave, în lunile iulie-august albia Mureșului era curățată de obstacole (Kövény 1847, p. 261).

³⁰⁰ Czekelius 1854, p. 53.

³⁰¹ Dordea 1981, p. 178, 181-182.

³⁰² Lemnele erau tăiate la o lungime cuprinsă între 8-12 brațe, 10-16 inci lățime (Lombosy 1847, p. 1204).

³⁰³ Dordea 1980b, p. 453, n. 19.

1868³⁰⁴ cu noile elemente de infrastructură construite (podurile peste Mureș) au stopat din motive economice traficul naval al sării³⁰⁵.

Transportul și comercializarea sării pe uscat

În prima jumătate a secolului al XVI-lea cu căruțele (iarna cu săniile) blocurile de sare erau expediate din Turda către depozitele de tranzit (*Unterlegstätte*) de la Decea³⁰⁶ și Sâncrai. Principalul pilon pe care se sprijinea economia orașului erau exploatarea de sare, întreprinzători particulari sau din localitățile apropiate câștigau din transportul și comercializarea sării³⁰⁷. Trezoreria era însă lipsită de resurse financiare pentru a rezolva transportul sării³⁰⁸. Prețul sării creștea în funcție de distanța parcursă în 1552, la ocne, 100 de bolovani de sare (greutatea bolovanului de sare era stabilită la 17 libre) se vindeau cu 5 fl.³⁰⁹ (după obicei cumpărătorul mai primea 8 bucăți în plus), iar de fiecare car se mai plăteau 4 d. (care reveneau cămărașului sau *magulatorului*)³¹⁰.

Situația căraușiiilor cu sare era una proastă³¹¹, s-au redus mult spre părțile timișene³¹², redeschiderea minei de la Uioara contura perspectiva dispariției transporturilor spre Mureșul Inferior³¹³. Între 1589-1600 negustori din Turda au importat diverse mărfuri din Cracovia³¹⁴, deși nu avem date, s-ar putea să fi comercializat și sare pe traseul Transilvania-Polonia. La începutul sec. al XVII-lea transporturile spre Mureș erau intense de primăvara până toamna, în anul 1612 căruțele cu sare destinate străinilor erau vămuite la podul peste Arieș³¹⁵.

Situațiile de aprovizionare deficitară erau rezolvate prin diferite căi, principele Rákoczi György I impunea noilor locuitori din Turda Nouă (înnobițați de Bethlen Gábor în 1619) drept condiție la reconfirmarea privilegiilor din 1639, să transporte gratuit 1500 de bucăți de sare la Alba Iulia³¹⁶. La 1669 căraușii erau plătiți cu 10 fl. pentru transportul de la Turda a 100 bolovani de sare până la Portus³¹⁷. Umplerea depozitelor din port cu sare de la Turda, Cojocna, Sic, Ocna Sibiului către Ungaria era cerută frecvent în circularele adresate comitatelor.

³⁰⁴ Vajda 1971, p. 293.

³⁰⁵ În timpul lucrărilor podul provizoriu din lemn de la Brănișca a fost dus în aval de vasele transportatoare de sare (Vajda 1971, p. 292).

³⁰⁶ Wolf 1995, p. 126.

³⁰⁷ Wolf 1993, p. 5-6, 15.

³⁰⁸ Wolf 1996, p. 475.

³⁰⁹ CS 1970, p. 21-22.

³¹⁰ Doboși 1951, p. 144.

³¹¹ CS 1970, p. 74.

³¹² *Ibidem*, p. 68.

³¹³ CS 1970, p. 77-78.

³¹⁴ Dan 1974, p. 155.

³¹⁵ Orbán 1889, p. 321.

³¹⁶ Wolf 1995, p. 127.

³¹⁷ Wolf 1995, p. 128.

Pentru grăbirea transporturilor principii transilvăneni proferau chiar amenințări cu moartea la adresa cărăușilor³¹⁸. Numărul bolovanilor transportați a scăzut pe măsură ce greutatea lor creștea, în 1689 numărul mediu era de 25 de bolovani încărcăți într-un car³¹⁹.

Prin instituirea monopolului habsburgic asupra sării transilvănene (1690), de la Turda cantități însemnate de blocuri de sare au ajuns cu căruțele la Mirăslău (hun.=Miriszló) (fig. 11)³²⁰ și la portul din Alba Iulia, cel mai important centru de depozitare a sării (*Hauptsalzlegstatt Marosch-Porto*)³²¹. Prin dispoziția din 11 iunie 1695, Guberniul dădea poruncă comitatelor să organizeze transportul sării spre Alba Iulia după numărul porților; pentru cărăușia a 6 blocuri într-un car de la Turda la Maros Portus se plătea oamenilor 90 dinari (1 bloc de sare=15 dinari)³²².

Producția era înfloritoare, într-un document datat la Sibiu în 19 august 1768 se precizează că sarea casnică (*Fußsalsz*) să fie adusă de la Turda și nu de la Cojocna³²³. Comerțul cu sare se baza și pe infrastructura terestră, consilierul cameral J. F. v. Schilson aprecia în 1772 ca insuficientă capacitatea de stocare în portul Alba Iulia a blocurilor de sare aduse de cărăuși de la Turda (și de la restul oficiilor transilvănene); pentru păstrarea pe timp limitat și în condiții optime a sării propunea construirea unor remize mai mari³²⁴. Iosif al II-lea observase și consemnase personal starea drumurilor în 1773, erau necesare lucrări de amenajare între salinele din Turda și Maros Portus³²⁵, transporturile cu sare cu căruțele iobagilor trebuiau înlocuite cu corăbii care să navigheze între Mirăslău și Deva³²⁶.

Prin mai multe ordine guberniale din 1774, la care s-a mai adăugat o dispoziție abuzivă din partea magistratului Scaunului Sebeș, spălătorii de aur și sătenii din Pianu de Sus erau obligați să transporte 2.820 măji de sare de la Turda la Maros Portus (Alba Iulia). Pentru cărăușia sării, în 1775 spălătorii de aur cereau scutiri Oficiului Superior Minier de la Zlatna, în aceeași situație se

³¹⁸ Dordea 1981, p. 168, n. 15.

³¹⁹ Conform lui R. Wolf, bolovanul de la Rona de Sus, care avea o greutate de 60 livre transilvănene (1 libră=0,45 kg) era tăiat și la Turda, prin urmare un car transporta probabil în jur de 675 kg sare (60x0,45x25=675 kg) (Wolf 1995, p. 121, tab. 6).

³²⁰ Depozitul prelua sarea de la Turda când drumurile erau nepracticabile (Dordea, Wollmann 1978, p. 146).

³²¹ Fleșer 2015, p. 13.

³²² Conform contractului încheiat cu Esterházy P., blocurile de sare exploatate trebuiau să aibă greutatea minimă de 70/80 funți, dar ajungeau adeseori și la 125 funți vienezi, 1 funt=0,56 kg (Magyari 1967, p. 32-33).

³²³ Neamțu 1978, p. 102.

³²⁴ Dordea 1980a, p. 569.

³²⁵ Bozac, Pavel 2007, vol. II, p. 88, 95.

³²⁶ *Ibidem*, vol. I, p. 108.

găsea administratorul domeniului Hunedoarei, nevoit să trimită la Turda sătenii lucrători la atelierele de fier din Sibişelul Vechi pentru transportarea a 7.000 măji de sare³²⁷. În categoria impunerilor repartizate comitatului Alba în anul 1778, revenea ca sarcină fiscală căraușitul sării de la ocele turdene la Maros Portus a cantității de 152.000 de măji sare³²⁸. Având ca destinație Ungaria, un document din 8 martie 1787 menționează transportul cantității de 363.400 măji (hun.=mázsa) de sare provenite de la salinele Ocna Sibiului (Vizakna) și Turda la depozitele din portul Mureșului (*ad depositoria Portus Marusiensis*), iar pentru Banat a cantității de 117.205 măji sare.

Pentru transportul sării dinspre salina Turda și Ocna Sibiului către Portus (Alba Iulia) în 1790 se cereau 250 de care cu boi de tracțiune³²⁹. Între 1 noiembrie 1792-7 iunie 1793 comitatul Turda a transportat 35.978 de măji de sare din totalul de 88.000 impuse; pentru accelerarea transporturilor cu sare s-au mai luat măsuri de reglementare a mărimii bolovanilor, în actul din 4 iulie 1793 se preciza că mărimea bolovanilor trebuia să scadă³³⁰. Cantitățile de sare îndreptate în ultimul deceniu al sec. al XVIII-lea către Marosch Porto (Partoș) prin Mirăslău³³¹ au mai fost prezentate și de alți autori (tab. 13).

Tabel 13. Cantitățile de sare transportate la depozitele din Mirăslău și Marosch Porto (Partoș)-Alba Iulia în anii 1793 și 1795 (după Dordea, Wollmann 1978)³³².

Anul	Salina	Depozitul	Cantitatea (măji)
1793	Turda, Cojocna	Partoș	556.900
1795	Turda	Partoș, Mirăslău	421.800

Pe fondul cererii restrânse de sare pe piețele Ungariei transporturile spre Partoș și Mirăslău au fost sistate în 1796³³³; de la sfârșitul veacului al XVIII-lea, transporturile au încetat treptat înspre Partoș. În anul 1811 pentru căraușia unei măji de sare de la Turda la Mirăslău se plăteau căruțașilor 30 cr., iar când animalele de tracțiune erau solicitate pe drumurile defundate se plătea chiar mai mult.

Amploarea comerțului cu sare pe uscat este prea puțin cunoscută³³⁴, în primele patru decenii ale sec. al XVII-lea, calitatea bine recunoscută a sării turdene (*kő-só*=sarea gemă), a stârnit interesul negustorilor clujeni. Adnotările

³²⁷ Dordea, Wollmann 1978, p. 148.

³²⁸ Din care domeniului Zlatnei îi reveneau 16.534 măji, împreună cu domeniul Băii de Arieș totalizau 17.632 măji de sare care trebuiau transportate (Prodan 1989, p. 137; 159-160).

³²⁹ Neamțu 1978, p. 101.

³³⁰ *Ibidem*, p. 102.

³³¹ Fichtel 1780, p. 126.

³³² Dordea, Wollmann 1978, p. 151.

³³³ *Ibidem*, p. 166, n. 152.

³³⁴ Căruțele cu sare, dar și navele erau vămuite în natură; în 1552 Dieta de la Turda lua hotărârea de desființare a celor de uscat, din 1599 nobilii erau obligați să plătească vamă dacă duceau sare pentru negustorie (Prodan 1968, vol. I, p. 357-358).

din registrele tricesimale clujene, de genul *oda ki, ki, ki ez országból* (în lb. maghiară) se referă la scoaterea din oraș și exportul sării, direcțiile de transport se îndreptau spre zonele marginale ale principatului Transilvaniei, Ungaria, Viena și Slovacia³³⁵. Comerțul particularilor cu sare a încetat odată cu ocuparea Transilvaniei de austrieci³³⁶.

O hartă utilă care cuprinde întregul mecanism al distribuției sării de apă și de uscat exploatate la Turda în perioada modernă a fost întocmită de istoricul Gheorghe Fleșer în lucrarea, *Portul Mureșului la Alba Iulia*³³⁷.

Complexele lacustre. Apărute pe amplasamentele fostelor ocne medievale, forma și adâncimea lacurilor sărate au fost influențate de sistemul de exploatare conic (tip clopot)³³⁸.

1) **Turda-Băile Sărate (*Sobánya-fürdő*).** În scopul valorificării calităților terapeutice ale lacurilor sărate, medicul șef al comitatului Turda-Arieș, Hankó József, a demarat construirea unui stabiliment balnear. La punerea în practică a proiectului i s-a mai alăturat Lászlófalvi Velits Lajos³³⁹, un mare susținător, Ferdinand d'Este (guvernator al Transilvaniei între anii 1835-1837), a donat 100 pengő³⁴⁰. În 1841 a fost înființată o societate pe acțiuni cu un capital social de 500 acțiuni (la valoarea de 2_{1/2} pengő/acțiune)³⁴¹. Primele amenajări ridicate la marginea lacului Roman (fig. 12), menționate și de Auguste de Gérando, se aflau pe locul puțurilor exploatate de romani³⁴².

Efectele binefăcătoare ale apelor sărate asupra pacienților erau încurajatoare, doctorul Hankó József le notase minuțios³⁴³. Din 1842 până în 1843 numărul camerelor pardosite a crescut de la 6 la 8³⁴⁴, în zonă chiria și mâncarea erau destul de ieftine³⁴⁵, însă activitatea băilor a fost oprită în anul revoluționar 1848³⁴⁶. Spre sfârșitul sec. al XIX-lea au fost construite un hotel și câteva pensiuni. Pentru stabilizarea microdepresiunii³⁴⁷, sub îndrumarea lui Doleschal Gyula, autoritățile locale au hotărât plantarea a 15.000 de brazi³⁴⁸.

³³⁵ Pap 2010, p. 276-279.

³³⁶ Dordea, Wolmann 1978, p. 165.

³³⁷ Fleșer 2015, p. 51, pl. XLI.

³³⁸ Se poate exemplifica prin lacurile Tarzan (Băile Sărate) și Ocnei (Valea Sărată) (Alexe 2009, p. 91, 96).

³³⁹ Farmacistul (Orbán 1889, p. 307) s-a ocupat cu amenajarea clădirilor și cercetarea microfaunei acvatice a lacurilor (Hankó 1844, p. 25-26).

³⁴⁰ Hankó 1844, p. 29.

³⁴¹ *Ibidem*, p. 29; Kövály 1847, p. 56.

³⁴² Gérando 2014, I, p. 155.

³⁴³ Hankó 1844, p. 32-34.

³⁴⁴ *Ibidem*, p. 30.

³⁴⁵ Kövály 1847, p. 56.

³⁴⁶ Mera *et al.* 2010, p. 31.

³⁴⁷ *Ibidem*, p. 31-32.

³⁴⁸ *Aranyosvidék*, I, 14. sz., Torda, 1891, május 3, p. 63.

Băile erau apreciate pe perioada verii, în 1918 au fost deschise publicului din 15 mai³⁴⁹ până în 20 septembrie³⁵⁰. Oaspeții care ocupau camerele hotelului balnear erau mulțumiți de prețuri, laudau mâncarea bună, băuturile și serviciile restaurantului³⁵¹. Lupte aprige au fost date în zona Băilor Sărâte în septembrie 1944 între corpul de armate româno-sovietic și trupele germano-maghiare³⁵². În timpul comunismului s-a investit cu precădere în întreținerea lacurilor antroposoline, iar după 1989 a fost finalizată baza de tratament balnear la hotelul Arieșul³⁵³. Exploatarea neîntreruptă a sării timp de peste un mileniu a accentuat fenomenele de eroziune, sedimentele argilo-nisipoase antrenate au protejat însă zăcămintul de acțiunea de dizolvare a apelor meteorice³⁵⁴. Vegetația este variată, predomină speciile halofite din spectrul floral eurasiatic și eurosiberian³⁵⁵.

2) **Turda-Ocne (Valea Sărată)**. Lacurile sărate de la Turda-Ocne (*Torda Akna*)³⁵⁶ erau frecventate de amatorii de scăldat începând de la sfârșitul sec. al XIX-lea (fig. 13). Condițiile erau precare, în publicația maghiară *Aranyosvidék (Ținutul Arieșului)* din 22 iunie 1918 se cerea municipalității trimiterea unui inspector care să facă ordine și să verifice biletele la *Akna-fürdő*³⁵⁷. Lacurile sărate au fost cercetate și publicate de Visky József în 1911³⁵⁸ și Ion A. Maxim în 1937³⁵⁹. Din anul 2005 autoritățile au întocmit proiecte care vizau accesarea de fonduri pentru extinderea zonelor cu potențial terapeutic de la Durgău-Valea Sărată³⁶⁰. În arealul lacurilor helioterme (cuprind 133 ha de mlaștini, pâraie, lacuri sărate, pășuni și fânețe protejate în cadrul sitului „Natura 2000 ROSC10223 Sărăturile Ocna Veche” au fost identificate 123 specii de microlepidoptere. Habitatul salin a constituit mediul propice pentru plantele de sărături, la mijlocul sec. al XIX-lea Kövály L. identifica una destul de rară,

³⁴⁹ *Aranyosvidék*, XXVIII, 21.sz., Torda, 1918, május 18, p. 3.

³⁵⁰ De obicei se închideau la 15 septembrie, dar, pentru că vremea era plăcută, autoritățile locale au hotărât prelungirea sezonului cu 5 zile (*Aranyosvidék*, XXVIII, 39. sz., Torda, 1918, september 14, p. 3). Ulterior, municipalitatea a cedat cererilor publice, aranja ca băile să fie închise la 1 octombrie (*Aranyosvidék*, XXVIII, 40. sz., Torda, 1918, september 21, p. 3).

³⁵¹ *Aranyosvidék*, XXVIII, 22. sz., Torda, 1918, május 25, p. 3.

³⁵² Soldați decedați din ambele corpuri de armată au fost înhumați în groapa comună de pe Aleea Băilor, în punctul *La cruce* (Gergely 2010, p. 233).

³⁵³ Mera *et al.* 2010, p. 10.

³⁵⁴ Mera *et al.* 2007/2008, p. 40.

³⁵⁵ Mera 2007, p. 11-13.

³⁵⁶ Teritoriu cuprins între drumul Turda-Ploscoș (D 161 B) care trece prin Valea Sărată și creasta dealului Alas-Mál (dealul Turda Nord).

³⁵⁷ *Aranyosvidék*, XXVIII, 26. sz., Torda, 1918, junius 22, p. 3.

³⁵⁸ Visky 1911.

³⁵⁹ Conform opiniei lui Ion A. Maxim, surpările din 26 septembrie 1926 la Durgău, care schimbaseră forma lacurilor Dulce (*Édes tó*) și Ocnei (*Akna tó*), se datorau prăbușirii tavanelor ocnelor mai vechi, între care și Kleine Grube (Maxim 1937, p. 250).

³⁶⁰ Mera *et al.* 2010, p. 10-11.

*Salsola kali*³⁶¹. În prezent fauna, flora și pânza freatică sunt puse în pericol de activitățile agro-zootehnice și suprapășunat³⁶².

Școala salinei

Sub influența reformismului iluminist sistemul educațional era reșezat odată cu adoptarea legislației școlare *Ratio Educationis* (22 august 1777)³⁶³. Școli salinare (*Bergschule*) cu conținut practic au fost apoi înființate în anii 1780-1790 la Turda, Ocna Dejului, Ocna Sibiului, Cojocna, Praid și Ocna Mureșului³⁶⁴. Edificiile de învățământ din jurul salinelor transilvănene aparțineau jurisdicției camerale, conducerea școlilor era încredințată administrației montanistice de la Zlatna³⁶⁵, tezaurariatul plătea învățătorii³⁶⁶. Instituțiile de învățământ au fost organizate pentru atragerea și menținerea lucrătorilor cu familie și mai mulți copii. La școala salinei din Turda³⁶⁷ învățătorul (*Schulmeister*) trebuia să pună accentul pe învățarea limbii germane și pe disciplină³⁶⁸. Dascălii erau subsalarizați, de multe ori locuiau în condiții insalubre. Pentru încălzirea școlii conducerea salinelor solicita fiscului aprobarea unui ajutor constând într-o cotă de lemne, micul adaos în bani sau lemne de foc cerut în 1786 de învățătorul din Turda era aprobat în același an³⁶⁹. Pentru a-și completa veniturile căutau și alte slujbe, la Turda învățătorii cereau să fie numiți cântăritori de sare (*Salzwagmeister*)³⁷⁰. Multor educatori le lipsea pregătirea didactică, din lipsă de personal erau reangajați chiar dacă anterior fuseseră concediați pentru incapacitate³⁷¹.

Ca formă disimulată de încurajare (pentru ca școala să aibă în continuare educatori în sistem), în 1787 administrația folosea ca strategie laudarea învățătorilor pentru destoinicie, istețime și sârguință³⁷². În 1788 pentru învățătorii de la saline s-a aprobat să primească pe lângă cei 100 fl. renani o completare de salariu constând în 6 stânjeni lemne de foc, un spor de 20 fl. și

³⁶¹ Köváry 1847, p. 77-78.

³⁶² <https://www.anpm.ro/documents/840392/0/2RAPORTUL+DE+EVALUARE+ADECVATA+COMPANIA+DE+APA+ARIES-PROIECR+REGIONAL.pdf/116e4fdd-48fd-4802-a454-13aa78ecf1ab> (site accesat în data de 19.12. 2023)

³⁶³ Bozac, Pavel 2007, vol. I, p. 108, 116.

³⁶⁴ Bozac 1960, p. 283.

³⁶⁵ *Ibidem*, p. 288, n. 45.

³⁶⁶ Protopopescu 1966, p. 58-59.

³⁶⁷ Bozac 1960, p. 282.

³⁶⁸ Inspectorul local al școlii, slujbaş al ocnelor, cerea învățătorului să îmbunătățească conduita și comportamentul elevilor nedisciplinați și neglijenți (Bozac 1960, p. 288-289).

³⁶⁹ *Ibidem*, p. 293.

³⁷⁰ Ca fostul învățător Mathias Trapp din Cojocna, angajat la Turda cu un salariu anual de 150 fl. (*Ibidem*, p. 287, n. 38).

³⁷¹ *Ibidem*, p. 287, n. 40.

³⁷² *Ibidem*, p. 287.

obișnuita cotă de bucate în funcție de situația civilă³⁷³. La școala salinei din Turda au activat învățătorii Carl Pöschl (1787), Joseph Schafner (12 iulie 1787-1790) și Anton Schöberl (8 octombrie 1788-1790)³⁷⁴. Situația școlară este cunoscută mai bine din datele anilor 1786 și 1790 (tab. 14)³⁷⁵.

Tabel. 14. Turda-date privind situația la școala salinei în anii 1786 și 1790 (după Bozac 1960).

Localitatea	Copiii de școală		Frecvențează școala					
	În 1786	În 1790	regulat		neregulat		deloc	
			1786	1790	1786	1790	1786	1790
Turda	21	22	15	16	5	6	1	-

Biserica Șovagăilor.

Cunoscut ca orașul libertăților religioase (în urma Edictului din ianuarie 1568), Turda ducea lipsa unui lăcaș de cult destinat tăietorilor de sare români. Pe un teren înalt aflat la est de cartierul Turda Nouă, a fost construită în 1709 Biserica Șovagăilor (fig. 14). În Conscriptiile din 1761 și 1767 este amintit ca paroh al bisericii Popa Mihăilă³⁷⁶. Biserica era sediul protopopiatului greco-catolic³⁷⁷. În anul 1948 regimul comunist a confiscat edificiul de la greco-catolici și l-a trecut în patrimoniul Bisericii Ortodoxe Române.

Concluzii

Articolul radiografiază subiectul exploatarea sării și impactul acesteia asupra orașului Turda și regiunii înconjurătoare de-a lungul secolelor. Instituția responsabilă – Casa Cămării - administra minele de sare și deținea diverse drepturi economice, precum crășmăritul și măcelăria. Casa Cămării de Sare, aflată lângă biserica reformată, era sediul central, iar activitățile de extracție și comerț se extindeau în alte locații, inclusiv la Cojocna, Sic, Ocna Dejului și Ocna Sibiului. În timpul exploatării, tehnologiile de extracție au evoluat de la sisteme conice la camere trapezoidale. Salina a fost închisă în 1932, fiind folosită ulterior ca adăpost în timpul războiului și pentru maturarea brânzeturilor în perioada comunistă. După 2008, a fost transformată într-un obiectiv turistic important. Transportul sării se realiza inițial pe Mureș și prin căraușie spre diverse destinații europene. Dezvoltarea căilor ferate a dus la declinul traficului fluvial. În plus, vechile exploatări au fost transformate în stabilimente balneare, iar zona Durgău-Valea Sărată a devenit un loc de agrement și tratament balnear, fiind protejată prin situl Natura 2000. Educația a fost promovată prin

³⁷³ *Ibidem*, p. 286.

³⁷⁴ *Ibidem*, p. 285, n. 19.

³⁷⁵ *Ibidem*, p. 289, n. 50-51.

³⁷⁶ Dumitran *et al.* 2009, tab. (p. 59).

³⁷⁷ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 198, 4 (6) septembrie, 1890.

deschiderea unei școli lângă salină în secolul XVIII, iar Biserica Șovagăilor a fost un important edificiu religios al comunității.

Abrevieri

cr.=crețtar;	fl.=florin;	kg=kilogram;	m=metru;	pl.=planșa;
d.=denar;	frt.=forint;	kor.=coroană;	n.=nota;	q=quintale;
fig.=figura;	ger.=germană;	l.=latină;	nr.=număr;	tab.=tabel;
fill.=filer;	hun.=maghiară;	lb.=limba;	p.=pagina;	vol.=volum;

List of Illustrations

- Fig. 1** - Turda city (photo by Adrian Szakács)
- Fig. 2** - The former premises of the salt cellar (the building houses the Turda History Museum)
- Fig. 3** - General surface plan with the lakes and salt ponds of the Salt Valley (after Fichtel 1780)
- Fig. 4** - Entrance to the Franz Joseph gallery
- Fig. 5** - The vertical-axis winch (*crivacul*) in the Turda saltpan
- Fig. 6** - Sketch of the Turda Salt Mine at the end of the 19th century (after Magyary 1904)
- Fig. 7** - Photograph of the territory of the former salt extractions of the Salted Valley. In the distant plan, the modern entrance to the salt mine.
- Fig. 8** - The former site of the railroad line that transported salt from the salt mine (through the Franz Joseph gallery) to the Turda Noua district
- Fig. 9** - The access shafts to the Turda Salt Mine
- Fig. 10** - The Turda Salt Mine. End of the Franz Joseph access gallery
- Fig. 11** - Map of the salt deposit (mentioned in German as *Saltz Niederlaag*) at Mirăslău (after Großfürstentum Siebenbürgen, 1769-1773, Josephinische Landesaufnahme)
- Fig. 12** - Turda-Salt Baths (1904)
- Fig. 13** - Turda-Salt Mines (1926)
- Fig. 14** - *Șovagăilor* Church, in the Turda Nouă neighbourhood



Fig. 1 - Orașul Turda (foto. Adrian Szakács)

Fig. 2 - Fostul sediu al cămării de sare (în clădire funcționează Muzeul de Istorie Turda)



Fig. 3 - Plan general de suprafață cu lacurile și ocnele de sare de la Valea Sărată (după Fichtel 1780)



Fig. 4 - Intrarea în galeria Franz Joseph

Fig. 5 - Trolitul cu ax vertical (crivacul) din salina Turda

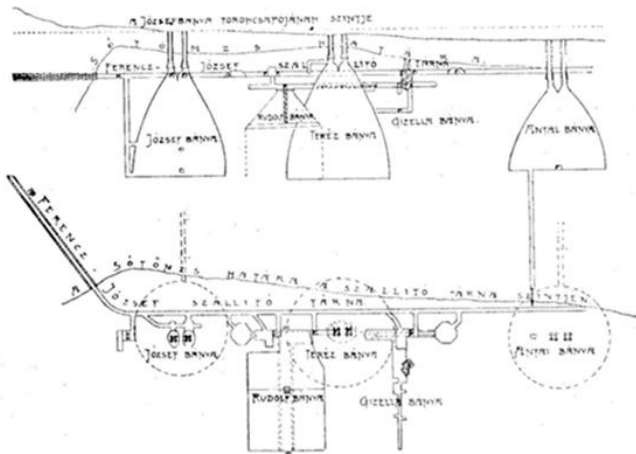


Fig. 6 - Schița salinei Turda la sfârșitul sec. al XIX-lea (după Magyary 1904)



Fig. 7 - Fotografie cu teritoriul fostelor exploatări de sare de la Valea Sărată. În plan îndepărtat moderna intrare a salinei

Fig. 8 - Fostul amplasament al liniei ferate pe care se transporta sarea dinspre salină (prin galeria Franz Joseph) spre cartierul Turda Nouă



Fig. 9 - Biserica Șovagăilor din cartierul Turda Nouă



Fig. 10 - Puțurile de acces în salina Turda



Fig. 11 - Salina Turda. Capătul galeriei de acces Franz Joseph



Fig. 12 - Hartă cu depozitul de sare (notat în germană cu Saltz Niederlaag) de la Mirăslău [după Großfürstentum Siebenbürgen (1769–1773) - Josephinische Landesaufnahme]



Fig. 13 - Turda-Băile Sărate (1904)



Fig. 14 - Turda-Ocne (1926)

Abrevieri bibliografice

- Agricola 1558 - Georgius Agricola, *De natura fossilium*, 1558
- Alexe 2009 - Mircea Alexe, „Importance of Salt Mining in the Formation of Salt Lake Basins in the Transylvanian Depression”, în *Studia UBB. Geographia*, LIV, 2, 2009, p. 89-98
- Anghel, Suciuc 2004 - Gheorghe Anghel, Viorica Suciuc, „Mărturii ale practicării plutăritului în Transilvania din antichitate, evul mediu și perioada modernă. Rolul orașului Alba Iulia în istoria plutăritului”, în *Apulum*, XLI, 2004, p. 367-386
- Ackner 1855 - Johann Michael Ackner, *Mineralogie Siebenbürgens, mit Geognostischen Andeutungen*, Hermannstadt, 1855
- Bicsok 2001 - Bicsok Zoltán, „Torda város története és statútuma. Csipkés Elek kézírata 1823-ból”, în *Erdélyi Tudományos Füzetek*, nr. 229, Kolozsvár, 2001
- Binder 1989 - Paul Binder, „Constantin Brâncoveanu și negustorii din Transilvania”, în *Revista de Istorie*, XVI, Tom. 42/5, 1989, p. 505-508
- Bogdán 1978 - István Bogdán, *Magyarországi hossz-és földmértékek a XVI század végeig*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978
- Bogdán 1991 - István Bogdán, *Magyarországi űr-, térfogat-, súly-és darabmértékek*, Budapest, 1991
- Born 1774 - Ignaz Edler von Born, *Briefe über Mineralogische Gegenstände auf seiner Reise durch das Temeswarer Bannat, Siebenbürgen, Ober-und Nieder-Hungarn, an den Herausgeber derselben, Johan Jacob Ferber, geschrieben*, Frankfurt und Leipzig, 1774
- Botezan 1979 - Liviu Botezan, „Aspecte ale vînzării forței de muncă de către iobagii transilvăneni la începutul veacului al XIX-lea oglindite de conscripția czirákiană (I)”, în *Acta Musei Napocensis*, XVI, 1979, p. 337-355
- Bozac 1960 - Ileana Bozac, „Școlile de la salinile din Transilvania la sfârșitul veacului al XVIII-lea”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj*, III, 1960, p. 281-295
- Bozac, Pavel 2007 - Ileana Bozac, Teodor Pavel, *Călătoria împăratului Iosif al II-lea în Transilvania*, vol. I-II, Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, Cluj, 2007
- CS 1968/1970/1976, 1997 - Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Nicolae Stoicescu, Mustafa Ali Mehmet, *Călători străini despre Țările Române*, vol. I-II, VI, IX, 1968, 1970, 1976, 1997
- Cselebi 1904 - Evlia Cselebi, *Török világotató magyarországi utazásai 1660-1664*, III, (ed. Dr. Karácson Imre), Budapest, 1904
- Czekelius 1854 - Daniel Czekelius, „Die Verbreitung der Salzquellen und des Steinsalzes in Siebenbürgen”, *Verhandlungen und Mitteilungen des Siebenbürgischen Vereins für Naturwissenschaften*, I, Hermannstadt, 1854, V, p. 39-56
- Dan 1974 - Mihail Dan, „Schimbul de mărfuri între Cluj și Cracovia în ultimul deceniu al sec. XVI (1)”, în *Acta Musei Napocensis*, XI, 1974, p. 151-168
- Doboși 1951 - Alexandru Doboși, „Exploatarea ocnelor de sare din Transilvania în Evul Mediu (secolele XIV-XVI). Situația tăietorilor de sare și răzvrătirile lor contra nedreptății cămărașilor”, în *Studii și Cercetări de Istorie Medie*, II, 1951, p. 125-166
- Dolghin 1977 - Florentina Dolghin, „Un savant transilvănean la curtea Mariei Tereza”, în *Magazin istoric*, nr. 6, 1977, p. 25-26
- Dordea 1980a - Ion Dordea, „Un manuscris din veacul al XVIII-lea despre producția și comercializarea sării din Transilvania și Maramureș”, în *Acta Musei Napocensis*, XVII, 1980, p. 567-573

- Dordea 1980b - Ion Dordea, „Un proiect din anul 1790 privind reorganizarea economiei sării din Transilvania (I)”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XXIII, 1980, p. 441-456
- Dordea 1981 - Ioan Dordea, „Aspecte ale transportului sării pe Mureș în veacul al XVIII-lea”, în *Sargetia*, XV, 1981, p. 165-194
- Dordea, Wollmann 1977 - Ion Dordea, Volker Wollmann, „Exploatarea sării în Transilvania și Maramureș în secolul al XVIII-lea”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XX, 1977, p. 163-202
- Dordea, Wollmann 1978 - Ion Dordea, Volker Wollmann, „Transportul și comercializarea sării din Transilvania și Maramureș în veacul al XVIII-lea”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XXI, 1978, p. 135-171
- Dumitran et al. 2009 - Daniel Dumitran, Ana Dumitran, Florean-Adrian Laslo (ed.), „...virtuti decreti tollerantiae beneficia clero Graeci restituenda...”, *Biserica românească din Transilvania în izvoarele statistice ale anului 1767*, Alba Iulia, 2009
- Dunăre 1972 - Nicolae Dunăre, „Pădurăritul tradițional în sub-zonele nord-estice ale Munților Apuseni”, în *Apulum*, X, p. 605-636
- Esmarc 1999 - Jens Esmarc, „Kurze Beschreibung einer mineralogischen Reise durch Ungarn, Siebenbürgen und das Bannat”, Freyberg, 1798, în Rainer Slotta, Volker Wollmann, Ion Dordea, *Silber und Salz in Siebenbürgen*, bd. I, Bochum, 1999, p. 270-279
- Fichtel 1780 - Johann Ehrenreich von Fichtel, *Beytrag zur Mineralgeschichte von Siebenbürgen*, Nürnberg, 1780
- Fleșer 2015 - Gheorghe Fleșer, *Portul Mureșului la Alba Iulia*, Alba Iulia, 2015
- Fridvaldsky 1767 - Joanne Fridvaldsky, *Mineralogia Magni Principatus Transilvaniae seu metalla, semi-metalla, sulphura, salia, lapides, & aquae*, Claudiopoli, 1767
- Gergely 2010 - Eugen Gergely, *Județul Cluj-Turda între anii 1940-1944*, Cluj-Napoca, 2010
- Gérando 2014-2015 – Auguste de Gérando, *Transilvania și locuitorii săi*, vol. I-II, Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2014-2015
- Groza 2022 – Horațiu Dorin Groza, *Casa Cămării de sare din Turda: Istorie, Arhitectură, Funcționalitate* (teză de doctorat, manuscris), 2022
- Glück 1997 - Eugen Glück, „Contribuții cu privire la populația evreiască a Banatului în secolele X-XVIII (până în 1779)”, în *Studii și Materiale de Istorie Medie*, XV, 1997, p. 97-110
- Gyulai 1969 - Paul Gyulai, „O mărturie cu privire la soarta unei vechi arhive în secolul al XVII-lea”, în *Revista Arhivelor*, 1/anul XII, 1969, p. 263-268
- Hankó 1844 - Hankó József, *Torda várossának helyirata*, Kolo'svártt. A kir. lyceum betüivel, 1844
- Hauer, Stache 1863 - Franz Ritter von Hauer, Guido Stache, *Geologie Siebenbürgens. Nach den Aufnahmen der k.k. geologischen Reichsanstalt und literarischen Hülfsmitteln*, Wien, 186
- Herepei 1891 – Herepei V. Árpád, „A deésaknai sóbányászat történetének vázlata”, în Farbaký István, *Bányászati és Kohászati lapok*, XXIV évf., 1 sz., Selmeczbánya, 1891, p. 11-13
- Ionaș 1974-1975 - Vasile Ionaș, „Convenția referitoare la corăbierii de pe Mureș încheiată la 10 ianuarie 1721”, în *Sargetia*, XI-XII, 1974-1975, p. 149-152
- Jankó 1893 – Jankó János, *Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe-Néprajzi tanulmány*, Budapest, 1893
- János 2003 - János Zsigmond „Kyrályi Könyve (1569-1570)”, în Fejér Tamás, Rác Etelka, Szász Anikó (eds), *Erdélyi Történelmi Adatok, VII.I. Az Erdélyi Fejedelmek Kyrályi Könyvei I. (1569-1581)*, Kolozsvár, 2003, p. 17-70

- Kiss 1978 - Andrei Kiss, „Relațiile dintre Turda Veche și Turda Nouă în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea și primul deceniu al secolului al XVII-lea”, în *Potaissa-Studii și Comunicări*, I, 1978, p. 75-92
- Koch-Tușiș 2004-2005 - Ovidiu Marinel Koch-Tușiș, „Dispozițiile camerei aulice adresate la 7 decembrie 1717 Comisiei bănățene de organizare a mineritului”, în *Analele Banatului*, XII-XIII, 2004-2005, p. 343-369
- Komjászegi 1844 – Komjászegi Szentkirály Zsigmond, *Erdély Bányász Kalendárium*, Kolo'svártt, 1844
- Köváry 1847 – Köváry László, *Erdélyország statisztikája, első kötet, Tilsch János Tulajdona*, Kolozsvártt, 1847
- Kövendi 1891 – Kövendi Weress Sándor, *Torda őscsaláday*, Kolozsvárt, 1891
- Kulcsár 1991 - Kulcsár Árpád, „Sóbányászat és sókereskedelem Erdélyben I. Apafi Mihály uralkodása idején”, în *Századok*, CXXV, 1991, 5-6 sz., p. 415-448
- Lakatos 2023 - Lakatos Bálint, „Torda város öngazgatási szervezete és működése a 16. század végéig”, în *Erdélyi Múzeum*, 85. köt. I. füzet (2023), p. 19-52
- Lebrecht 1804 - Michael Lebrecht, *Versuch einer Erdbeschreibung des Grossfürstentums Siebenbürgen*, Hermannstadt, 1804
- Llotka v. Zmislow 1999 - P. W. Llotka von Zmislow, „Thordaer Salzwerksvisitations Prothokoll (Copia)”, în Rainer Slotta, Volker Wollmann, Ion Dordea, *Silber und Salz in Siebenbürgen*, bd. 1, Bochum, 1999, p. 1621-1635
- Loghin 2020 - Vasile Loghin, *Diapirele de sare din România. Privire specială asupra structurilor diapire și salinelor Slănic, Ocnele Mari și Turda*, 2020.
- Lombosy 1847 - Lombosy, „Az erdélyi tutajászat ismertetése”, *Hetilap*, 179, Pest, 17. sept. 1847, p. 1200-1204
- Lupaș 1940 - Ioan Lupaș, *Documente Istorice Transilvane*, vol. I, Cluj, Tipografia „Cartea Românească”, 1940
- Magina 2012 - Livia Magina, „Un plan al depozitului de sare din Arad în 1774”, în *Banatica*, 22, 2012, p. 197-209
- Magyary 1904 – Magyary Mihály, „Az erdélyrészi sóbányászat ismertetése”, în Farbaky István, Fodor Ferencz, Böckh Hugó, Gretzmacher Gyula, Barlai Béla, Faller Károlyi, Hermann Miksa, Schelee Róbert, Schwartz Ottó, Sobó Jennó (szerk. Galocsy Árpád), *Bányászati és kohászati lapok*, XXXVII. évf, II, köt., 23-24 sz., Budapest, 1904, p. 697-726, 761-778
- Magyari 1967 - Andrei Magyari, „Date privitoare la istoria comerțului cu sare în Transilvania la sfârșitul sec. XVII”, în *Studia UBB. Series Historia*, fasc. 1, 1967, p. 27-35
- Maxim 1937 – Ion Al. Maxim, „Contribuțiuni la explicarea fenomenelor de încălzire a apelor lacurilor sărate din Transilvania”, în *Revista Muzeului Geologic-Mineralogic*, Universitatea Cluj, vol. VI, 1937, p. 209-320
- MBK - *Magyar Bánya-kalauz. Ungarisches Montan Handbuch*, Wien, 1888, 1892, 1896, 1900, 1905, 1910
- Mera 2007 - Ovidiu Mera, *Studiul formațiunii cu sare din nord-vestul municipiului Turda. Implicațiile prezenței și valorificării sării asupra mediului* (teză de doctorat, manuscris), Cluj-Napoca, 2007
- Mera et al. 2010 - Ovidiu Mera, Tudor Ștefănie, Valentin Vișinescu, *Cetatea din muntele de sare*, Turda, 2010
- Moga 1936-1938 - Ioan Moga, „Politica economică austriacă și comerțul Transilvaniei în veacul XVIII”, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, VII, 1936-1938, p. 86-165
- Mosel 1865 – Mosel Antal, „Földismeit és államrajzi adatok az erdélyi cs. kir. sóbányászatról. 5 átnézetben”, în ed. Szabó József: *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1864 Augustus 24-től September 2-ig Maros-Vásárhelyt tartott X. Nagygyűlésének*

- történeti vázlat és munkálatai Ásvány-,Föld-és Vegytani Értekezések, Emich Gustáv, Magyar Akadémiai Nyomda, Pest, 1865*
- MSÉ - *Magyar Statistikai Évkönyv*, Budapest, 1885-1888 IV. Köt., 1893-1911 (Ú.F)
- Mureșan 1966 - Pompei Mureșan, „Aspecte etnografice din exploatarea sării în trecut la Ocna Dej”, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, 1962-1964 (1966), p. 387-419
- Neamțu 1961a - Alexandru Neamțu, „Condițiile de muncă și salarizare în industria extractivă din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea”, în *Acta Musei Regionalis Apulensis. Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie-Etnografie*, III, 1961, p. 243-268
- Neamțu 1961b - Alexandru Neamțu, „Situția și lupta minerilor din Transilvania în prima jumătate a sec. XIX”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj*, IV, 1961, p. 111-186
- Neamțu 1971 - Alexandru Neamțu, „Tehnica minieră din Transilvania în sec. XVIII. Inovații și inovatori”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj*, XIV, 1971, p. 81-104
- Neamțu 1973 - Al. Neamțu, „Organizarea și exploatarea ocnelor de sare din Transilvania în sec. XVIII”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj*, XVI, 1973, p. 43-75
- Neamțu 1978 - Alexandru Neamțu, „Exploatarea ocnelor de sare din Turda în sec. al XVIII-lea”, în *Potaissa-Studii și Comunicări*, I, p. 99-110
- Niedermaier 1977 - Paul Niedermaier, „Turda. Dezvoltarea urbanistică a unui centru minier pînă în secolul al XVII-lea”, în *Acta Musei Napocensis*, XIV, 1977, p. 315-336
- Orbán 1889 - Orbán Balázs, *Torda város és környéke*, Budapest, 1889
- Paget 1850 - John Paget, *Hungary and Transylvania: With Remarks on Their Condition, Social, Political and Economical*, vol. I-II, Philadelphia, Lea & Blanchard, 1850
- Pap 1909 - Domokos Pap, *Torda és környéke. Turista kalauz*, Torda, 1909
- Pap 2010 - Francisc Pap, „Comerțul cu sare în registrele tricesimale clujene (1599-1637)”, în *Acta Musei Napocensis*, 47/II, 2010, p. 275-278
- Pascu 1956 - Ștefan Pascu, „Mișcări țărănești prilejuite de intrarea lui Mihai Viteazul în Transilvania”, în *Studii și Materiale de Istorie Medie*, I, 1956, p. 123-154
- Pošepny 1867 - František Pošepny, „Studien aus Salinengebiet Siebenbürgen”, în *Jahrbuch der k.k. geologischen Reichsanstalt*, Wien, XVII, 1867, p. 475-516
- Pošepny 1871 - František Pošepny, „Studien aus Salinargebiete Siebenbürgen”, în *Jahrbuch der k.k. geologischen Reichsanstalt*, Wien, 21 band, 1, heft, 1871, p. 123-189
- Prodan 1968 - David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. I-II, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1968
- Prodan 1989 - David Prodan, *Problema iobăgiei în Transilvania 1700-1848*, București, 1989.
- Protopopescu 1966 - Lucia Protopopescu, *Contribuții la istoria învățămîntului din Transilvania. 1774-1805*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1966
- Schilson 1999 - J. F. v. Schilson, „Historischer Ausweis des im dem Großfürstenthum Siebenbürgen sowohl als ganzen Königreich Ungarn sich befinden Salzwesens (1771)”, în Rainer Slotta, Volker Wollmann, Ion Dordea, *Silber und Salz in Siebenbürgen*, bd. 1, Bochum, 1999, p. 225-230
- Schmidt 1835 - Franz Anton Schmidt, *Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der Königreiche: Ungarn, Kroatien, Dalmatien, Slavonien und des Großfürstenthumes Siebenbürgen*, V, 1656-1708, Wien, 1835
- Sinkovics 1937 - Sinkovics István, „Esterházy Pál nádor és az erdélyiek kereskedelmi társasága”, în *A gróf klebelsberg kunó Magyar Történetkutató intézet Évkönyve*, Budapest, 1937, p. 178-219

- Slotta, Wolmann 1999 - Rainer Slotta, Volker Wollmann, „Denkmale des Bergbaus”, în Rainer Slotta, Volker Wollmann, Ion Dordea, *Silber und Salz in Siebenbürgen*, bd. 1, Bochum, 1999, p. 109-153
- Slotta et al. 1999 - Rainer Slotta, Volker Wollmann, Ion Dordea, *Silber und Salz in Siebenbürgen*, bd. 3, Bochum, 1999
- Socaci, Coatu 2021 - Adrian Socaci, Cosmin Mihail Coatu, „Contribuții la repertoriul arheologic și istoria orașului Turda”, în *Apulum*, LVIII, series Archaeologica et Anthropologica, 2021, p. 97–120
- Stoicescu 1971 - Nicolae Stoicescu, *Cum măsurau strămoșii, metrologia medievală pe teritoriul României*, Editura Științifică, București, 1971
- Surdu 1960 - Bujor Surdu, „Liniile dezvoltării social-economice a Transilvaniei în secolul al XVIII-lea până la răscoala lui Horea”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj*, III, 1960, p. 103-170
- Surdu 1964 - Bujor Surdu, „Contribuții la problema nașterii manufacturilor din Transilvania în secolul al XVIII-lea”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj*, VII, 1964, p. 147-237
- Szabó-Tarnai 1988 - Szabó György, Tarnai Andor, Benkő József levelezése, *A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete*, 1988
- Szakács 2022 - Adrian Szakács, „Aspecte privind orașul Turda și activitățile legate de exploatarea sării în evul mediu (sec. XI–XVI)”, în *Revista Bistriței*, XXXVI, 2022, p. 178–205.
- Tătar 2014 - Octavian Tătar, „Un proiect fiscal pentru Transilvania: raportul lui Georg Werner din anul 1552 pentru autoritățile austriece”, în *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis*, VI, 2014, p. 327-340
- Téglás 1913 - Teglás István, „Építő-áldozat Tordán”, *Néprajzi értesítő 14. évfolyam*, 1913, p. 99-101
- Torma 1889 - Torma Károly, „Szaniszló Zsigmond naplói” I., II., III. Köz. Torma Károlytól 230, 503,708, în *Történelmi Tár.- Évnyegyedek Folyóirat*. Kiadja A Magyar Történelmi Társulat Közvetítése Mellet A. M. Tud. Akadémia Történelmi Bizottsága, Budapest, 1899, p. 230-298
- Vajda 1967 - Ludovic Vajda, „Începuturile revoluției industriale în mineritul și metalurgia din Transilvania”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj*, X, 1967, p. 173-195
- Vajda 1969 - Ludovic Vajda, „Date privind condițiile de muncă și de trai ale muncitorilor minieri și metalurgiști din Transilvania între 1848 și 1867”, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia*, 2, 1969, p. 73-91
- Vajda 1971 - Ludovic Vajda, „Prima cale ferată din Transilvania”, în *Acta Musei Napocensis*, VIII, 1971, p. 287-298
- Vajda, Mirel 1966 - Ludovic Vajda, Maria Mirel, „Date privind situația și revendicările economice ale minerilor din salinele transilvănene (1848-1867)”, în *Acta Musei Napocensis*, III, 1966, p. 271-290
- Visky 1911 - Visky Jenő, *A tordai sókamraház*. *Földrajzi közlemények*, Budapest, 1911
- Wanek 2008 - Ferenc Wanek, „Az Erdélyi-medence földgáztelepeinek és azok felszíni jeleinek ismerete NYULAS Ferenc halálától az 1908-as (újbóli) felfedezésig”, în *Műszaki Szemle*, 2008, p. 9-16
- Wass 1998 - Erzsébet Wass, „A tordai sókamraház”, *Aluta*, XXII/2, 1998, II, p. 39-58
- Weisz 1891 - Weisz Tádé, „Az Erdélyrészi bányászat rövid ismertetése”, în *A M. Kir. Földtani Intézet Évkönyve*, IX. köt. 6. füzet, Budapest, 1891, p. 102-171
- Wolf 1993 - Rudolf Wolf, *Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603-1678*, Kolozsvár, 1993
- Wolf 1995 - Rudolf Wolf, „Comerțul cu sare al Transilvaniei în secolele XVI-XVII”, în *Acta Musei Napocensis*, 32, II, 1995 (1996), p. 109-130

-
- Wolf 1996 - Rudolf Wolf, „Az erdélyi sóügyek az Apafi-korszak végén”, in Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor, *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolosvár, 1996, p. 471-569
- Zechentmayer 1850 - Carl Zechentmayer, „Ansicht über die Formation der siebenbürgischen Salzlage”, *Verhandlungen und Mitteilungen des Siebenbürgischen Vereins für Naturwissenschaften*, I, Hermannstadt, 1850, p. 90-95.
- Ujvári 1959 – Ujvári József, *Hidrografia R.P.R.*, Editura Științifică, București, 1959